

173852

ПЕРВОНИШЛЯХИ

1931

Поезії: В. Сосюра, В. Бобинський, В. Полішук, П. Кононенко, Ст. Крижанівський, Я. Гримайло

Проза: І. Дніпровський — *Фаланга*, П. Байдебуря — *Біла ерубівка*, В. Кузьмич — *Турбіни*, Ст. Ллянов — *Таємниці Дунаю*, М. Марчевський — *Чотники*

Нариси: В. Юрезанський — *На половецькому полі*, М. Трублаїні — *На Білому морі*

Статті: П. Демчук — *Неогегеліанство як зброя фашизму*, І. Ткачук — *Пролетарська література в добу соціалістичної реконструкції*, В. Гнатюк — *Критичні уваги до історично-літературних курсів В. Корняка*, П. Костенко — *Образ нової жінки в сучасній літературі*, Г. Бакалов — *Революційна література Бугарії*, В. Басков — *За пролетарське мистецтво*, Д. Гордєєв — *Ніко Піросманашвілі*

№ 9

ЗОУ — „ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО“

153822
Мико ПР.
Листопад 1931

34

136

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ФЕДЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНЬ РАДЯНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ (ФОРПУ)

№ 9
(99)

~~101~~

~~5947~~

БІБЛІОТЕКА
ХІ
1931

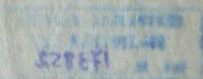
РЕСТАВРАЦІЯ
193852

9

Поліграфічний завод
завантажений в "Літисвіт"
Укр. Друку", "Українська"
редакція" та інших поліграфічних
Української Коммунальної Палати

Укредовані № 168 від 7/VI 1931
Зам. № 4753. Тираж 5.400

З М І С Т

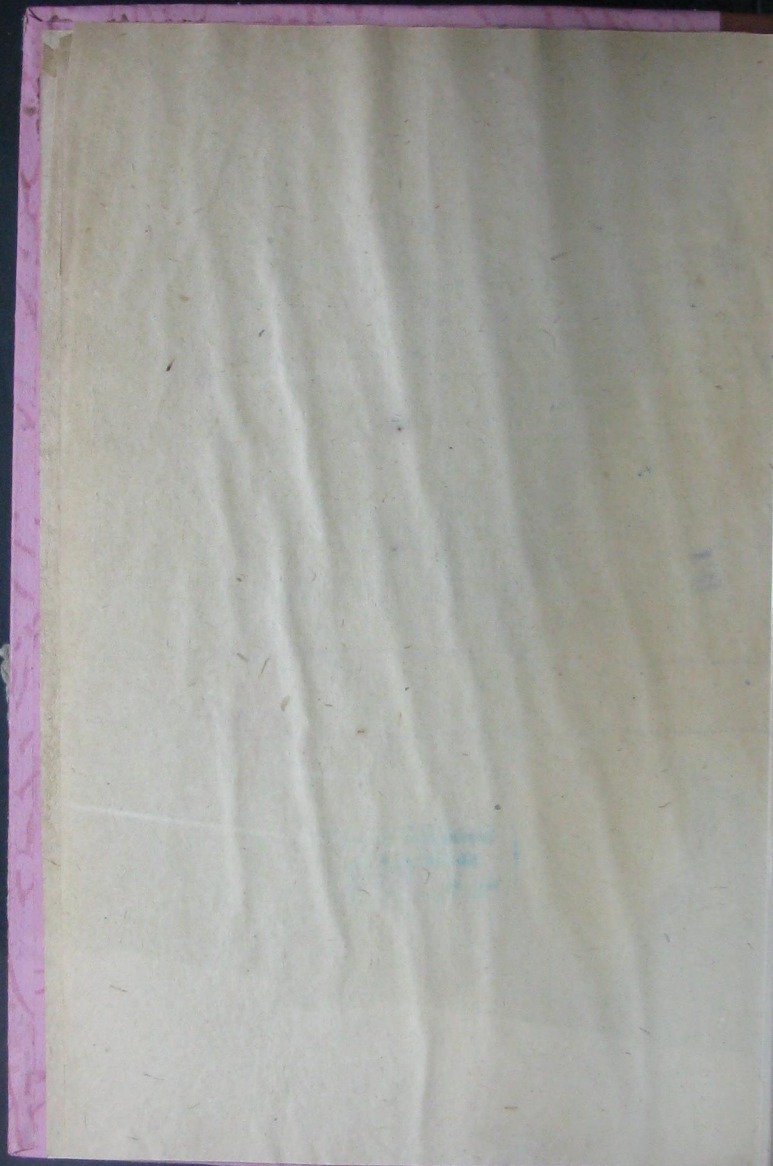
	Стор.
М. Хвилювий. Оповідання про Степана Трохимовича	5
Ів. Каляник. Після читання Ремарка. Поезія	25
Олексій Кундзіч. Плиний склад. Оповідання	26
Терень Масенко. Подорож до Лисьви. Поезія	38
Є. М'якота. Дружба. Повість (продовження)	41
Павло Кононенко. Фрагменти (з циклу „На морі“). Поезія	58
С. Роговик. В похід. Поезія	59
Гельмут Вайс. Колона. Оповідання	60
Христя Алчевська. 26 комісарів. Поезія	75
Ол. Полторацький. Місто Червоного Велетня. Нарис	78
На Західній Україні. П. К. Тюрма. Нарис	93

Статті

В. Коряк. Богдановщина	101
А. Березинський. Гуцульщина в українській літературі	118
В. Івашенко. Бойчукізм в світлі російської критики	128
Іроніка	133
Бібліографія	144

К. П. — Наталя Забіла. „Тракторобуд“. В. Пединюк.-Карий.—Лев Крайній.—„Лицо врага“. Найчук.—Бруно Ясенський. „Палю Париж“. В. Державін.—Мольєр „Вибрані комедії“.

173852

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ОПОВІДАННЯ ПРО СТЕПАНА ТРОХИМОВИЧА

мало не оповідання про те, як в кінці 1929 року Степана Трохимовича стривожив селянин Клім і як нарешті, стривожений Степан Трохимович, придбав собі помічника.

Полустанок. З робітничого поїзда виходить і Степан Трохимович. Осіння степова елегія. Степана Трохимовича зустрічає ідилічний жучок.

— Хто до Кармазинівки? — поцікавився попередливий кондуктор, і, зачинаючи одно із вікон, поінформував. — Зараз будемо дома... сметанку шамати.

— Спершу верст сім посьорбаєш киселю, — подав був хтось репліку і — змовк, бо робочий поїзд, вискочивши з лісу, раптом затормозив і повільним ходом став наближатись до полустанку.

Все заметушилося: розштовхуючи ліктями натовп, посунулися до виходу з порожніми кошиками спекулянтки, поскакували зі своїх місць похмурі дядьки, рушили робітники з клунками. За якусь хвилину поїзд зупинився, — і всі ці пасажирів з шумом і лайками (лаялись, звичайно, задирикувати й нахабні спекулянтки) висипали на порожній перон полустанку. І в той час, коли поїзд, простоявши мить, поспішив до дальшої зупинки, вимахуючи хвостом чорного диму, його недавні пасажирів були вже в степу: спекулянтки й похмурі дядьки їхали спеціально командированими до них підводами, робітники ж, розбившись на групи й одиночки, й то наздоганяючи підводи, то відстаючи від них, пішки протягували віддалення між собою й осиротілим полустанком.

Стояла тепла глибока осінь. Хліба давно вже лежали по клунях і на голій блідо-золотій стерні не видно було навіть гречок. Якийсь місяць тому в цей час сонце трималося ще досить височенько, тепер воно тулилося до останньої своєї межі й от-от мусіло зникнути за обрієм задимленою фіолетовою кулею. Порожні були й надземні простори прозорого осіннього повітря. Тільки зрідка то тут, то там фаркали сиротливі кібді, але й вони недовго тішили погляд: козирнувши крилом, птиці погасали в далеких низинах.

А втім, степова зажурна елегія нікого не тривожила: не тривожила тих, хто її не помічав, не спадала сумом й на спостережливе око: голубувату просторинь осіннього степу насичено було здоровим, бадьорим повітрям, і дихати було на подив легко і вільно.

Степан Трохимович плентався позаду всіх. Плентався, спираючись на посошок і енергійно вимахуючи лівою рукою. Іноді він на мить зупинявся і, вийнявши хустку з кишені, витирив нею лід з лоба, тоді віддалення між ним і рештою робітників ще більш зростало. Це нервувало Степана Трохимовича й він, напруживши всі свої сили, прискорював крок. Але даремно: віддалення не скорочувалося і скоро Степан Трохимович мусів сам залишитися в степу.

... Дивні діла твої, часе! Нічого тобі не болять, відчуваєш себе цілком здоровим, ноги тобі, як і тридцять років тому: міцні, мускулясті й швидкі, груди вільно дихають,

очі ніколи не схиблять, навіть ввижається іноді, що ти й в деталях точнісенько такий же, як і ті ж таки тридцять років тому, і — рагтом — нічого подібного! «Все це омана», спадає на думку тобі, і тоді ти бачиш, що все далеко не гаразд. Далеко не все гаразд: і руки, і ноги, і груди — все вже тебе трохи зраджує.

Старий коваль, загубивши нарізпі надію наздогнати своїх молодших товаришів, зупинився біля квартального стовпчика, знову витер хусткою лоба, положив кошик на землю й, опершись спиною на деревину, замислився.

Полустанок ледве маячив в даліні й поруч його уже блимав огонь семафору. На степ поволі насувалась осіння ніч і вже десь бігли холоднувати вітерці. Небо синішало, рожева пляма на заході танула й затягувалася в матовий димок вечірнього присмерку. Степан Трохимович зіркнув у бік полустанку.

... Воістину дивні діла твої, часе! Чи ж — тоді тут горів семафор? Чи ж тоді тут поїзд зулिनявся? Саме тоді, коли Степан Трохимович, зневірившись у своїх здібностях конкурувати з Гривенковою кузнею, пішов на завод? Крім будки залізничного стобожа — не було тут буквально нічого! А хіба тоді, крім Степана Трохимовича, ще хтось їздив до города? Ну, їздив урядник, їздив учитель, словом, їздив дехто з інтелігенції, їздив, правда, по крам і Онучка — а ще хто? Восемнадцять верст до станції — це тобі не іграшки, це тобі не сім до полустанку. Вийдеш, бувало, за Кармазинівку, станеш посеред степу, а навкруги темнота, а навкруги бато, тільки вовків і бракує. Та йти треба, і йдеш. Ідеш аж поки заблимають десь огні й загавкають собачки. Не було тоді супутників!.. А тепер? Тепер вагонів з два набереться людей, і так кожного дня. Тепер одних робітників їздить не менш, як чоловіка з вісімдесят. Тепер не той час!

Степан Трохимович підвівся, забрав з землі кошика й далі заступав до Кармазинівки. Він не поспішав: переконавшись, що йому й на цей раз не пощастить наздогнати подорожників (і підводи, і групи робітників давно вже зникли з очей старого коваля), він пішов поволі. Пішов поволі й тому, що поспішати йому не треба було й з якихось інших причин: завтра на роботу не виходити, а дома, коли й повернеться щось зробити, то все одно тягнись по каганець, бо дні тепер не ті; і сонця на своєму дворіщі, приїхавши з заводу, не застанеш.

Степ посувався казад, на синьому небі заметушилися поки що неясні зірки, полустанок зовсім зник з очей. Дорога вужчала і вже вирізовувались силуети вітряків. Скоро Степан Трохимович входив у село. Назустріч йому вийшла телиця й замукала до нього. Старий, коваль, упізнавши в ній Онучкуню (про Онучку див. далі), ніжно одігнав її кошиком і звернув на свою вулицю.

... Що треба сьогодні зробити? Треба нарубати хмизу, перенести решту снопів до клуні, ну, й, врешті, написати листа до Ванька. Правда, від нього щось довгенько ні слуху, ні духу, але на теж він і відповідальний робітник! Треба відповісти й Мар'янці: треба, щоб приїхали до Кармазинівки, а то й справді чорт зна що: і онуки єсть, і не бачиш їх. Особливо приємно було б похвалитися доньчиними малятками. Та й сином та донькою не гріх було б попишатися: таких дітей в Кармазинівці не знайдеш! І в тільки попишатися, але декому й носа втерти. Степан Трохимович добре знає думки своїх ворогів (в кого їх нема: ворогів?), вороги напевно думають, що його діти рішуче від нього відчуралися. А хіба не так?

... Що ж завтра треба зробити? Завтра треба причепурити Маньчине помешкання і підложити їй свіжої соломи. Треба сходити до сільради й поговорити з приводу податку. Степанові Трохимовичу здається, що писар трохи приписав йому. Треба... А вітм, ранок від вечора мудріший і завтра буде видніше, де бракуватиме його рук чи то його ж таки голови.

Старий коваль підходив до свого двору. Ставши біля воріт, він оглянув хазяйновитим оком паркан (нещодавно хтось вирвав одну дошку і тепер на місці старої стояла нова), кинув погляд на свій чепуренький будинок й одчинив хвіртку. Жучок, низенький собака, кинувся був до нього із дзвінкою собачою брехнею, але, пізнавши господаря, радісно заверещав і, вимахуючи хвостом, став підскакувати й ловити в свої собачі поцілунки руки Степана Трохимовича.

— Почекай, Жучку, почекай! Зараз винесу їсти! — сказав Степан Трохимович і ласкаво потіпав собаку по спині: в голосі старого коваля, як і завжди, бринів спокійна, урівноваженої й цілком задоволеної життям людини.

На ганкові Степан Трохимович на мить затримався: зиркнув на синє зоряне небо (мовляв, чому це нема молодика?), оглянув двориче й тільки тоді пішов до хати. Йому й на думку не спадало, що завтрашній день несе йому надзвичайні турботи, турботи, що їх він ніколи не знав і що віднині не раз розріжуть йому серце вогнем неможливого болю.

Зустріч з Явдохою Гарасимівною. Коротенька розмова. Старий коваль вважає себе за революціонера. Явдоха Гарасимівна інформує чоловіка, що заходив Кліщ. Степан Трохимович думає про Кліща

На порозі старого коваля зустріла Явдоха Гарасимівна. Зустріла так, як багаті роки до того зустрічала: витираючи рукавом губи й тут же поправляючи скатертинку на столі.

— А я вже думала, що ти в городі заночував, — сказала вона. — Чого ж це так пізенько? Сусідові хлопці давно прийшли.

— Та то ж хлопці! — посміхнувся старий коваль і положив кошика на лаву. — Хіба й досі визнаєш мене за парубка?

— Парубок не парубок, а на вечорниці, мабуть, і зараз пішов би... — Явдоха Гарасимівна трохи помовчала й запитала: — Борщ будеш їсти?

— А звісно, насипай!

Степан Трохимович скинув з себе робочий одяг, взяв у скрині сорочку та штани, й надяг їх. Далі підійшов до вимивальника й вимив собі добре руки. Потім він сів до столу.

За столом старі розповідали один одному новини: коваль — новини заводські, ковалиха — новини сільські. Більш говорила Явдоха Гарасимівна. Говорила вона лагідно й хороше і саме так, як хотілося Степанові Трохимовичу. Дійшовши, наприклад, до інформації про настрій серед деяких селян, жінка з обуренням відзначала тих людей, яким не до смаку сучасний радянський лад.

— Так, так! — підтакував старий коваль! Йому приємно було, що не тільки він, але й Явдоха Гарасимівна дещо знає з більшовицької політики й ніколи його не оскаржували темним невіглаством, — його, людину, так би мовити, революційно-позапартійну.

За революціонера старий коваль завжди себе вважав. Правда, великих заслуг за собою він ніколи не знав, але чи ж не він, скажім, в тому ж таки 905-му році виходив на барикади? Чи ж не він демонстрував зі своїми товаришами по вулицях стрівоженого міста? Правда, на барикадах йому не прийшлося битись (в той день сутичкі не було, а на другий — він поїхав до Кармазинівки), але чи ж не його потім тягали по поліційних участках?

Те ж саме можна сказати й про 917 рік: більшовиком він не був (просто, мало був поінформований), не брав активної участі і в громадянській війні (власне — з гвинтівкою, скажім), але чи ж співчував він хоч би тим же соціаль — зрадникам? Ніколи! Що до білої гвардії, то він її також ненавидив, як і ті ж таки комуністи. Словом, хай син не гримас на нього: це нічого не значить, що Степан Трохимович не належить до партії: можна й поза партією бути справжнім революціонером!

Явдоха Гарасимівна прийняла миску з борщем і поставила тарілку з м'ясом. Упоравшись і з другою стравою, старий коваль залив все це водою, розправив сивого вуса, пригладив долонею волосинки на своїй лісній голові й сказав:

— Ну, а тепер підемо й наробуємо хмизу... Як гадаєш, Явдохо: хватить на місяць?

— На місяць хватить, — сказала ковалиха, — а от на другий — треба шукати. Онучка обіцяв, та от не знаю, чи виконає свою обіцянку.

— Онучка виконає! — упевнено заявив Степан Трохимович і, зібравши до Жучкового черепка кісточки та шматки покусаного хліба, наливши туди ж таки трохи борщу, вийшов у сні.

На дворі Степан Трохимович все виконав, що загадав собі, йдучи з полустанку: переніс решту снопів до клуні, наробував хмизу, зазирнув до Маньки й підложив їй свіжої соломи. Залишалося написати листа до сина й відповісти доньці.

Коли Степан Трохимович сів до столу писати листа синові, Явдоха Гарасимівна, що в цей час поралась біля ліжка, раптом повернулася до чоловіка й сказала:

— От пам'ять! зовсім вискочило з голови! Приходив до тебе Кліщ. Має про щось з тобою говорити.

— Кажеш, заходив Кліщ? — одриваючись од листа, здивовано спитав коваль.

— Говорив, що якісь діла важливі, — далі інформувала Явдоха Гарасимівна. — Прохав, щоб ти не відлучався зранку, бо він саме зранку забіжить.

— Гм! — здвигнув плечима Степан Трохимович і, не розв'язавши питання, чого б до нього міг завтра завітати Кліщ, знову зарипів старим іржавим пером.

Листа синові він і справді написав. Щождо відповіді дочці Мар'янці, то, що відповість старий коваль так і не розпочав. Річ у тому, що думка про Кліща застряла йому в голові («чого б він міг завітати до нього»), і він ніяк не міг одігнати її від себе. Він вже й лисину свою потирав долонею, він вже й нервово спльовував кілька разів, — ніщо не допомагало, і завтрашній гість всетаки стояв перед його очима.

Чи мав рацію Степан Трохимович так багато і, можна сказати, без діла думати про Кліща?.. Як би його відповісти: і мав, і не мав. Чому мав? А тому мав, що Кліщ ні з ким здря не зустрічався, а коли зустрічався, то обов'язково, щоб довго і в'дливо говорити про якісь неприємні речі. Чому не мав? А тому, що які ж за ковалем числяться гріхи, хиби чи то промахи? Податок він вносить акуратно, врожай, підсвинка й курей за контрактував, із землеміром ніяких у нього непорозумінь. Він, можна сказати, ні з ким не мав на селі сутичок, в нього ніколи не було непорозумінь і з місцевим комсомолом, як і, скажім, з місцевою сільрадою. За виключенням, хіба, ідеологічно - підозрілих громадян, все село його поважало: поважало й за його дітей - комуністів, поважало й не залежно від них, бо старішого робітника в Кармазинівці не було, ніхто б не найшов людину й з такими революційно витриманими поглядами. Власне, чого ж турбуватися? Нарешті, що йому Кліщ, йому, старому робітникові, складовому елементові тієї диктатури, яка царює зараз над $\frac{1}{4}$ всієї земної кулі? Гм!

А втім, такі міркування забігали надто далеко в сторону від фактичного стану речей і Степан Трохимович, уліймавши себе на цій же такій «далекій стороні», остаточно засоромився: складалося таке враження, що він і справді počував себе в чомусь винним, — головне, складалося враження, щов він боїться Кліща.

— Тьфу! — навіть сплюнув з досади Степан Трохимович і попрямував до ліжка.

— Що ти там кажеш, Стьопо? — не дручула Явдоха Гарасимівна; вона давно вже улаштувалась на печі.

— Та то я про своє! — сказав старий коваль. — Хотів був оце написати Мар'янці листа, а воно ніяк не виходить; мабуль, стомився трохи.

— А ти встань раненько, тоді й напишеш! — Ковалиха помовчала, посунула на себе рядно й, зідхнувши, промовила: — Біда з цими дітьми: ти його ростиш, ти за ним побиваєшся, а воно виросте, розправило крильця — та тільки й бачили!

— Ну, як же! Не сидіти ж їм з нами та слухати наших казок? Їм і без наших казок чимало клопоту. Хіба ти за своєї молодості дуже інтересувалась батьками? Га?

Але, коли правду говорити, Степан Трохимович всетаки трохи ображався на своїх дітей. І справді: Ванько вже місяців з дев'ять не пише, Мар'яна хоч і пише, але чому ж її не приїхати на якийсь тиждень до нього? Партийні справи не дозволяють? Та хіба, крім партійних справ, і нема вже життя? Працювати, звичайно, треба на совість, але хіба так таки все й переробить? І а їй те сказати: зараз час мирний, ворогів знищили, диктатуру закріплюємо, — можна б уже й у садочку посидіти й з самоварчиком погуляти... Старий коваль згадав свою гітару.

— Так заморочив голову цими листами, — сказав він, погасивши лампу й лягаючи на кровать, — що й забув на гітарі пограти.

Степан Трохимович, звичайно, звернувся до своєї дружини, але вона його не чула: Явдоха Гарасимівна, повернувшись на лівий бік, уже спала тихим сном старої роботящої людини: на печі чути було її легенький хрюпіт.

Тепер може заснути й Степан Трохимович, заснути після хоч і звичайної, але все-таки важкої роботи на заводі. Правда, Степан Трохимович довго не буде спати (старечий сон чуткий і короткий), але, прокинувшись, він і не підведеться одразу: забере з кишені люльку, наб'є її доморощеним тютюном, черкне сірника й запалить. Пихкати він довго не буде: він дуже мало і рідко палить (до того ж, Явдоха Гараси-

мівна може прокинутись), а покінчивши з тютюном, положить люльку на лаву, й якісь півгодини дивитиметься у вікно, що в ньому стоятимуть передранкові зорі синього осіннього неба.

Степан Трохимович позіхнув. Очей своїх він ще не заплющував, але в кімнаті була така непрониклива темрява, що його зрінки ніяк не могли найти точки опертя. Тільки багато пізніш з боку замаячила темносиня пляма правого вікна й нарешті проясніло. Раптом скло розрізала срібна полоса метеору й на дворі дзвінко загавкав жушок.

— Хто це там вовтузиться біля паркану? — подумав Степан Трохимович, і тут же відчув, що сон вже переносить його у свої фантастичні володіння і що його думки ширяють уже поза межами реального світу.

3

Досвітній гість і його зовнішність. Про що говорили. Раптове запитання про колективізацію й розмова про комуна, що стріється. Чого заходив громалянин Онучка?

На дворі стояла глуха передранкова ніч. Ще навіть не по всіх хатах блимали вранішні каганці, ще Явдоха Гарасимівна тільки-но розпочала поратись біля печі, а Степан Трохимович ще навіть не розплющував очей, — ще час був надзвичайно ранній, як хвіртка ковалевго двору перелякано рипнула й до Степана Трохимовича завітав гість.

Обережно ступаючи, він підійшов до вікна й зазирнув до кімнати. При світлі каганця, яке, прорвавшись на свіже повітря, лягло полосою біля присьби, ця досвітня людина рельєфно виступала всіма деталями своєї постаті.

Це був саженний і важкий (пудів на вісім) чолов'яга. Одяг він мав у всякому разі не сільський: на нім був піджак, жилет і навіть щось подібне до краватки. На голові йому лежала млинцем кепі, штани на - випуск кінчалися шиблетами. Задом — спиною й плечима — він справляв гнітюче вражіння: мовляв, потріпотіти в руках цієї людини — значить навки розпрохтяться зі світлом білим. Але коли б у коло зору спостерігача попало чолов'ягине обличчя, він раптом змінив би свою думку й про його зад. Спостерігач навіть усміхнувся б: обличчя важкої досвітньої людини, поперше — нагадувало писк зовсім не страшної Йоркширської свині (той же кирпатий ніс, ті ж безцвітні, тупі й маленькі очі, подруге, воно страшенно подібне було до обличчя найлюб'язнішого із усіх-начисто голених льокавів.

Чолов'яга обережно постукав у вікно.

— Там хтось до нас прийшов! — сказала Явдоха Гарасимівна, розшповхуючи сонного Степана Трохимовича.

— Як ти кажеш, Явдохо? — озвався, нарешті, старий коваль: він так за день підтопався, що й справді спав здоровим молодим сном.

— Кажу хтось у вікно стукає!

— Ага! У вікно стукає! Я зараз! — Степан Трохимович підвівся, почухав собі під пахвою, і тільки тоді застулав до вікна. Згадавши, що сьогодні до нього мусить зайти Кліщ і думаючи, що це саме Кліщ прийшов, коваль потер собі пальцями лисину й не зовсім ввічливо запитав: — Хто там такий?

— Та це я, Степане Трохимовичу! — мало не дискантом відповів з надвору саженний чолов'яга.

— Он бач хто! — позіхнув Степан Трохимович, звертаючись до жінки: — Це Онучка прийшов.

— То йди запрошуй до кімнати! — сказала ковалиха й посунула рогаčem горщика.

За мить Онучка вже стояв серед кімнати й посміхався своїми тупими Йоркширськими очима. Зі всіх його рухів видно було, що він дуже поважає старого коваля і з не меншою (у всякому разі) повагою ставиться й до ковалихи. Степанові Трохимовичу він люб'язно потиснув руку ще на порозі, Явдосі Гарасимівні — зайшовши до хати.

— Що ж це ви так раненько завітали до мене? — спитала ковалиха, прибираючи з лави якусь миску й даючи місце гостеві.

— Та, бачите, не спиться: все турбується за громадські діла, — відказав тим же таки дискантом (цей дискант, до речі, ніяк не в'язався з восьмипудовою бухтею), громадянин Онучка.

— Ма'ть, готується до хлібозаготівель?

— Де вже тут готуватися — заперечила бухтя. — Тут треба збирати, а не готуватися. Це вам не дев'ятнадцятий рік! тоді держава заготувала, коли не помиляюсь, всього — навсього вісімнадцять мільйонів центнерів, а тепер одного посівматеріалу мусимо мати не менш.

— То ви вірно говорите! — погодилася за Степана Трохимовича Явдоха Гарасимівна й, побачивши, що коваль вийняв зі скрині кисета, сказала: — Та покинь ти, Степо, свою длючку!

— Я, Дуню, у двері попихаю! — заперечив Степан Трохимович, і, ще раз солідко позіхаючи, звернувся до Онуцьки: — Що ж тут у вас, Пилипе Гордієвичу, новенького чути? Я ж, знаєте, більше на заводі, та й за всіма новинами не встигаю!

Онуцька шоколадно посміхнувся своїми тупими йоркширськими очима й сказав:

— Та де там вам, Степане Трохимовичу, до наших сільських дрібниць: вам не легко й з заводськими справами впоратись!.. Які ж тут у нас новини? Краще говоріть ви, що там у вас, на заводі робиться. До городу, як вам відомо, я тепер не дуже вчащаю, а з газетки хіба все добереш? Рідко й до вас захолю. Частіш ходив би, — може дещо й знав би, але ходить совість не дозволяє: людина, думаєш, якийсь день дістала для відпочинку, а ти й їй тут заважаєш.

— То ви зовсім даремно кажете, Пилипе Гордієвичу! — заперечив Степан Трохимович, через щілину пускаючи дим у сині й покручуючи свого сивого вуса. — Я вам завжди дуже радий.

Онуцька з задоволенням посміхнувся. Він забрав з лави кухлика й, підійшовши до чеберки, сворбнув трохи води.

— В городі нічого не чути про колективізацію? — раптом спитав він, і тепер в його очах промайнула вже не тільки сторожка зацікавленість, але й хитринка людина далеко не тупої.

— Особливого нічого не чув, — відказав старий коваль. — А що таке?

— Наші тут щось заметушилися. Хочуть комуну строїти. Отож я й думаю: чи не прийшла якась директива з центру.

— Кажете, директива з центру. Гм! — і Степан Трохимович здвигнув плечима.

На заводі Степан Трохимович, можна сказати, кожного дня чує про всякі такі серйозні справи, зосібна не мало він чув і про колективізацію, але щоб про якусь там нову директиву, то таких розмов наче б то й не було. Може, цю директиву ще не розголошено? Так тоді б, скажім, діти йому написали. Очевидно, тут щось не так. Або наші сільські активісти помиляються, або, могло бути, що й сам Пилип Гордієвич чогось не дочув.

— А як на мою думку, — раптом сказала Явдоха Гарасимівна, — так тут і директиви не треба... Хіба ти, старий, не пам'ятаєш, що Мар'янка писала? — Жінка витерла рукавом губи й промовила: — Писала вона, Пилипе Гордієвичу, так: стройте, говорять, комуну почім попало, а совіцька власть допоможе, а батькові, говорити, соромно, що й досі не вжив заходів.

— Та де там уже мені старому! — махнув рукою коваль: — Якби ж я був спеціальною людиною, то, може, якось і допоміг би, а так хіба знайдеш час?

— Це ви цілком вірно говорите! — погодився Онуцька й тут же, звертаючись до Явдохи Гарасимівни, сказав: — А що от до вашої думки, то ви помиляєтесь. Конешно, комуну можна строїти й без директиви, но тут вопрос іде касательно наших людей. Темнота, знаєте, неможлива і ніяк не можна припустити, щоб вони ото самі додумались.

— То хто й зна! — посумнілася ковалиха й посунула до печі другого горщика. Темнота на селі, звичайно, величенька, про це Явдосі Гарасимівні навіть говорити не приходиться. Рівняти селян, скажім, до Пилипа Гордієвича чи то до Степана Трохимовича теж не можна. Але й, з другого боку, ніколи не слід перебільшувати: додуматись до комуні більш як за десять років революції — справа дуже і дуже не важка.

— А хіба я що кажу? Я касательно політичної сторони діла, — і грутнувся був Онуцька: — Ви це, конешно, маєте рацію говорити, бо люди дійсно підросли. Та справа ходить не про це: як відомо всім громадам, ще на 15 з'їзді партії, себто в 27 році, була постанова про посилення колективізації. Ця суриозна постанова дуже допомогла бідному народові. Но от тепер мене й інтересує: чи нема якоїсь нової постанови?

Степан Трохимович раптом закашлявся: Онучкина блискача поінформованість у, так би мовити, партійній хронології й його начитаність у постановах різних з'їздів та пленумів Центрального Комітету, — все це приголомшувало старого коваля й у таких випадках він завжди почував себе ніяково. Звичайно, Ванько чи то Мар'янка заткнули б за пояс десяток таких собі Онучок, але не погано було б, коли б і тін трохи підкувся. Все ж таки Степан Трохимович старий робітник, — можна сказати, патріярх робітничий (так жартуючи назвав його колись Ванько), а що таке Пилип Гордієвич? Людина доволі освічена? Вірно! За радянської влади він ні разу не прощрафився? Теж вірно: інакше йому, скажім, не доручили б заготовлювати хліб. Степан Трохимович навіть знає, що в Онучкиному будинкові розвішано по стінах портрети Леніна та інших вождів революції. Але ніяк він не може забути, що хоч Онучка і дрібний, а все таки колишній к р а м а р. І не забуваючи цього, Степан Трохимович не хоче й пробачити собі такої перемоги над ним Пилипа Гордієвича.

— Нової постанови, мабуть, нема! — наманя вирвалося нарешті збентеженому ковалеві.

— Почім ти знаєш, що нема? — сказала Явдоха Гарасимівна: вона не помітила тієї ніяковости, що в ній почував себе Степан Трохимович.

Але Онучка, побачивши, що з коваля ніяких партійних новин не вивудиш, перервав розмову на іншу тему.

— Та мабуть таки й дійсно нема. Це напевне местна ініціатива. — Онучка позіхнув, машинально перехрестив рота й сказав: — Що ж це ваших діток давно не видно? Мабуть діла не дозволяють приїхати?

— Діла не дозволяють! — заметушився Степан Трохимович: ця тема була багато зручніша і в ній він почував себе, як риба в воді.

Розпочалася жвава, цікава й повнокровна розмова. Говорили вони довго. Говорили й проте, й про інше. І тільки тоді скинулись, коли вікно взялося темною синьою й світанок рішуче погасив каганця.

... Чого, власне, прийшов так раненько до Степана Трохимовича громадянин Онучка? Чи, може, він кожного дня удосвіта вчащає до нього? — Нічого подібного. Очевидно і справді щось трапилося незвичайне. Самете, що трапилося, якось і тривожило сторожкого Онучку. Коли б на місці коваля й ковалихи була б цього ранку якась спостережливіша людина, вона б, мабуть, найшла й причину Онучкинй тривоги. Та й справді: говорив Пилип Гордієвич про ковалят багато більш, ніж про ту комуни, що «строїлась», але невже таки його саме ковалята й цікавили? Виходячи за ворота й потискуючи ковалеві руку, Онучка раптом кинув:

— До речі: знаєє, хто хороводить по часті устрйоства комуни?

— Хто ж такий — поцікавився Степан Трохимович, попихуючи димком у свіже повітря бадьорого осіннього ранку.

— Та той же таки Кліщ! — Онучка так подивився зверху вниз на низенького коваля, наче він, Онучка, буквально нічого не второпав. Потім він здвигнув плечима й сказав вкрадливим голосом: — Я знаю, що ви дуже поважаєте Кліща, а я й сам прихильний до нього. Справа от тільки з середнячками: недолюбляють вони його — та й квит!

Степан Трохимович хотів був сказати Пилипові Гордієвичу, що великої поваги він ніколи не відчував до Кліща (цього, проте, ніяк не міг не помітити й сам Пилип Гордієвич), але, згадавши, що не більш, як за годину він матиме побачення з Кліщем, враз осікся й промовив не те, що думав:

— Та хто його знає: може, й зовсім даремно не долюбляють. Він чоловік не поганий.

В тихій йоркширських очах Пилипа Гордієвича знову заметушилася хитринка.

— Звісно, не поганий! — мало не скрикнув він своїм верескливим дискантом! — Хіба я кажу, що поганий, — боже борони! — І Онучка, щоб Степан Трохимович не подумав, що він, Пилип Гордієвич, не долюбляє Кліща, ще на чверть години затримав старого коваля біля хвіртки.

Словом, розійшлися вони, коли вже на заході займалася осіння рожева зоря, коли десь рипіли вже вуличні журавлі й негасомні півні раз-у-раз злітали на тини побідно та голосно кукурікаючи, — розійшлися тоді, коли з дворів замукали корови й загейкали пастушки, — коли, словом, село збиралося по-справжньому розпочинати день.

— Про яку це він говорив комуна? — спитав Степан Трохимович, підходячи до Явдохи Гарасимівни: вона вже стояла надворі й годувала курей. — Ти нічого не чула? — Балачок ніби то ніде не було! — сказала ковалиха. — А ти чого турбуєшся? Хай собі улаштовуються на здоровля.

Степан Трохимович здвигнув плечима: ще б пак не на здоровля! Хіба він не розуміє, що це дуже й дуже добра справа?

Він навіть розуміє, що майбутня комуна не поганого собі й верховода підбрала: саме такого їй і треба було. Його тільки цікавить, яким чином все це пов'язати з бажанням Кліща сьогодні побачитися з ним? Чи, може, тут ніякого зв'язку немає? Навряд: надто вже красномовно одно з одним збігається... А втім почекаємо: свого часу все виясниться.

Степан Трохимович оглянув хазяйновитим оком своє дворище й пішов до сажу подивитись на підсвинка.

4

Степан Трохимович грає на шостиструнній гітарі. Заходить Кліщ. Однак, хто ж такий був Кліщ? Чим стривожив він старого коваля? Степан Трохимович дивиться на золоту білоногоу березу

Кліщ зайшов багато пізніше, як обіцяв: він зайшов по обіді. Степан Трохимович власне, вже й забув про нього. Вранці, почистивши саж, він взявся за снопи й дві години помахав цілом (хоч він і був у супрязі з сусідою Мотузкою, але не на молотьбу: півтори десятини давали не більш, як сорок — сорок п'ять пудів і, отже, не було сенсу тягатись до молотарки). Пізніше він допомагав Явдохи Гарасимівні докопувати картоплю. Потім його покликав до тину Мотузка й радились про коней: Мотузці потрібні були грєші, і він хотів одного коня продавати: саме старого.

— Ні, ти вже не продавай! — сказав Степан Трохимович: — Однією конякою ми не справимось, а собі я всетаки не думаю купувати: мороки й так доволі.

— Та я й сам бачу, що воно не зовсім зручно виходить, — погодився Мотузка. — Проте, не можна й не продати: повірте, аж кричить — грошей треба.

— Що ж його робити? — замислився старий коваль і тут же скинувся: — Ти мабуть всетаки підожди: спробую дістати на заводі аванс.

Проти такої постави питання Мотузка не мав що сказати й тому розмова хутко увірвалася. Потім надійшов обід.

Пообідавши, Степан Трохимович зняв із гвіздка свою шостиструнну гітару, пішов у садок (день і сьогодні був чудовий), сів напроти ковалихи, що, зібравши кисллиці, обмивала їх на сушіння, й почав награвати пісень. Власне не пісень, а старовинних російських романсів, що їх він вивчив з грамофону — (грамофон уже давно зіпсувався й лежав тепер на горищі). Старий коваль якраз співав своїм тихим старечим голосом (під акомпанімент, звичайно, своєї шостиструнної гітари) «не искушай меня без нужды», коли з-за хліву вийшов Кліщ і, кинувши «драстуйте», попрямував до золотої (пожовкле листя) альтанки. Степан Трохимович положив на стіл гітару й, як тільки Кліщ підійшов, сказав:

— Сідайте, будь ласка! Сідайте!.. Може, ти нам чайку даси? — звернувся він до ковалихи.

— А чому ж не дати? — одказала Явдоха Гарасимівна і підвелася з лави.

— Та спасибі! Я... не звиклий до чаю! — ігнорував Кліщ.

Але Явдоха Гарасимівна уже ступила з альтанки: вона була дуже симпатичною господаркою й всетаки хотіла вгостити Кліща.

— Чого там не звикли, — сказала вона, на мить повертаючись і поправляючи фартух з кисллицями. — Хіба до його довго звикати?

— Приготуй, Явдохо, приготуй! — підбадьорив її Степан Трохимович і, звернувшись до гостя, примовив: — Такий у мене, знаєте, порядок: як наскочив хто на готовенький самовар, обов'язково заставлю випити. Хоч шклянку, а випий!

Степан Трохимович говорив неправду. Гостинністю своєю він справді не поступався перед дружиною, але щодо готовенького самовару, то це було трохи не так: вода в самоварі була вже холоднувата, і Явдоха Гарасимівна мусіла його знову роздмухати чоботом. Степан Трохимович просто хотів придобритись до Кліща, хоч цього цілком і не усвідомлював...

... Однак, хто ж такий був Кліщ? Що це була за людина, що так чи інакше, більш чи менш, але безперечно трохи тривожила Степана Трохимовича? Великий хоч би й сільський урядовець, член партії (треба мати на увазі, що коваль вєтаки був позапартійний)? Демобілізований, скажім, червоноармієць, чи, може, заводський робітник? Ні, ні, і ні! Так, може, великий горлань і забіяка, яких можна зустріти на селі і для яких нема ні суда, не закону? Теж ні!

Це був звичайнісенький собі (низенький, трохи горбатий, нижчий навіть за Степана Трохимовича) чоловічок, який жодної посади не посідав, до партії не належав, в Червоній армії не був, на заводі не працював і говорив тихеньким і до того ж лагідним голосом. Щоправда, в цьому голосі завжди звучала якась неприємна глумлива нотка, але він її ніде й ніколи не підкреслював. Власне найбільш за все тривожили Кліщевих співбесідників його, Кліщеві, очі: в них було стільки природнього розуму й проникливості, що, здавалося, вони тебе пронизують наскрізь. Неприємно було й те, що він завжди ставив запитання, так би мовити, «Єзуїтською мовою» (здається, Онучкин вираз): хватко, несподівано й одрізаючи всі шляхи до вивертків. І хоч він і не посідав жодної урядової посади, — він не тільки був у курсі всіх справ Кармазинівського громадського життя, але й по-своєму (ніяк не причепишся!) скрізь втручався, так що його вважали за фактичного голову сілради. Він не був у партії, але його брали за партійця, бо його втручання в місцеві справи носило характер глибоко - партійний, за що, до речі, супротивники партії його просто ненавиділи. Він не був забіякою, але всі горлані одразу стихли, коли Кліщ розпочинав говорити своїм тихим, лагідним голосом, і його все - таки вважали за найбільшого й найстрашнішого забіяку. Він, нарешті, ніколи не був головою комнезаму, але ніхто не селі не сумнівався, що саме він і є справжній провідник місцевої бідноти. Це останнє ставило його на реальний міцний ґрунт і за його невгамовної вдачі робило його для відповідних осіб і справді небезпечним. Треба до того ж сказати, що хоч він ніколи й не був у Червоній Армії, але за часів громадянської війни на території білих завжди ховався в заплілі і навіть дістав колись від гайдамаків тридцять ударів шомполами по голій спині.

Чому Кліщ досі не вступив до партії й не займав жодної з урядових посад? До партії він не вступив, очевидно, тому, що в Кармазинівці не було жодного партійця і ніхто його не міг рекомендувати районному комітетові, якому не завжди видно всіх людей району. Щодо посади, то це вже секрет самого Кліща: можливо, він помилково вважав, що так би мовити, з боку зручніш діяти; можливо, були й якісь інші причини. У всякому разі, хоч і по-своєму, але він досить таки енергійно діяв. І тому Степан Трохимович, думаючи про свою зустріч з ним, зовсім не даремно перебирав умі і податки, й землеміра, й контракцію. Тим паче не даремно, що для Кліща не було поважних людей: він поводився зі всіма однаково, чим, до речі, незадоволені були навіть деякі неможлики.

— Так ото ж я збирався зайти до вас, — розпочав Кліщ, поцінуючи пальцями руду борідку й з - під лоба поглядаючи на коваля своїми проникливими і напудив (борідка ж руда) чорними, як терен, очима — вранці збирався!

— Та знаю, — кинув Степан Трохимович. — Чув. Явдоха Гарасимівна казала.

— Так ото ж, бачите, деякі справи затримали. Невдалося вранці. — Кліщ помовчав і раптом сказав вкрадливим (так лис приблизно ходить) голосом. — Та вам, мабуть, і не до мене було.

— Чому ж не до вас? — сказав здивований коваль. — Я сьогодні, можна сказати, цілком вільний був.

— Ну, тоді я, мабуть, помилився. — Кліщ знесу поціпав свою руду борідку й ніби між іншим кинув. — Думає, знаєте, так: Онучка людина ділова і здря не займає часу.

Степанові Трохимовичу стало якось не по собі. Він знав, що від Кліща найменша, найдрібніша подія не сховається, він навіть припускає, що Кліщеві вже відомо, що у нього був Онучка, — не по собі стало тому, що Кліщ з г а д а в (саме з г а д а в!) це побачення, бо, поперше, Кліщ нічого здря не згадував, а, подруге, хоч Онучка й був цілком легальною людиною на селі, але належав до тієї категорії громадян, які, як це відомо було Ковалеві, у Кліща були «на приміті».

— Та які там у нас могли бути ділові розмови! — наче виправдовуючись, сказав Степан Трохимович, і поправив стрічку на комірі своєї «малоросійської» сорочки. — Так собі балачки: про моїх дітей та внучат, тощо.

— Хіба ж я вас випитую? — одказав Кліщ. — Яке мені діло? — Ви людина заводська, стара й досвідчена, знаєте всі ціну, знаєте й Онуцькі. Треба й те сказати, що ваші діти партійні, так що тут не вийде помилки.

— Та яка ж тут помилка може вийти? Звісно, не вийде, — повеселішав від компліменту старий коваль і промовив: — Може підемо до хати? Га?

— Та спасибі, — подякував Кліщ. — Я, бачте, прийшов до вас по ділу. Єсть суриозна справа.

Степанові Трохимовичу знову стало не по собі: виходить, до головного ще не договорились? От в'длива людина: тягне, тягне, можна сказати, всі тобі жили витягне.

— Справді така, — сказав Кліщ. — Надумав я ще раз взятися за Кармазинівку.

— Чув, чув! — підхопив Степан Трохимович. — Чув, що збираєтесь строїти комуни.

Кліщ скрутив цигарку, запалив її й, махнувши рукою, промовив:

— Яка там комуна! До комуни ще далеко. Ходить про те, щоб хоч поганеньку артілю збити... Якесь прокляте село: від кулацької агітації життя нема тобі. Ото, як пам'ятаєте, два роки тому був соз у нас. Розпався. Взявся за другий — і другий розпався. В чім діло? По селах, що далі від города, все тобі є: і сози, і артілі, і комуни, а тут під боком у вищих органів — і хоч би один тобі поганенький колектив. В чім діло? Спекуляції багато? Правильно! Кулак голову підняв? Возможно. Але ж бідноті від того не легше?.. Вірно я говорю чи, може, я помиляюсь? (Тут Кліщ показав на свої обідрані коліна). Отож я й надумав...

Гість зупинився й, спрямувавши той же таки свій проникливий чорний погляд прямо в очі Степана Трохимовича, сказав:

— Вийшла ошибка, Степане Трохимовичу. Промахнулась совіцька власть. Себто не та, що на горі, а та, що внизу, — тоїсть, наша Кармазинівська. Що ж виходить тепер? А виходить діло таке, що самотужки нічого з кулаком не зробиш. Треба когось при-согlašати. І тим болі треба присогласити робочих, що хіба ж вони за горами? Під боком, можна сказати!.. Вірно я говорю чи, може, я помиляюсь?

— Як так помиляєтесь? — Це ви цілком вірно говорите! — Степан Трохимович навіть зідхнув з полегшенням: — Завод під боком, його й треба закликати на допомогу.

— От бачите: виходить, що я не помиляюсь, — підкреслив Кліщ. — Так ото ж ми й вирішили... Вирішили так, як совіцька власть писала по газетках: хоч як ти не крутись, а без шефа не обійдешся! Вибирайте, говорите совіцька власть, старих робітників на цюю должность, щоб вони вас зв'язали з заводом, а також суриозно повели пропаганду за колектив. І тим болі просимо вас, Степане Трохимовичу, на цюю должность, — несподівано закінчив Кліщ, — що у вас діти партійні, а таких дітей у нас на селі нема.

Ця пропозиція, можна сказати, прямо таки приголомшила старого коваля. Йому навіть піт виступив на лисині.

— Та що ви говорите? Який з мене шеф? — сказав він, виймаючи хустку й витираючи нею шию (піт виступив і на ший). — Це вже ви, голубчику, доручите комусь іншому. Хіба, крім мене, старого, більш нема на селі людей?

— Цього я вже не знаю. Це не моє діло. Така воля бідноті! Це я вам говорю цілком суриозно! — Кліщ подивився кудись у бік і, здвигнувши плечима, додав: — А втім, воля й ваша: можна й відмовитись. Вас ніхто не примушує. Кожному своє: один з Кліщем, другий — з Онуцькою чи то з Мотузкою. Як кому нравиться.

Натяк був досить прозорий і Степан Трохимович мусів негайно реагувати на нього. — Та хіба ж я відмовляюсь? — сказав він. — Я ж тільки про те, що старий я й чи сумію догодити вам — от в чому справа!

— За це не турбуйтеся! — упевнено заявив Кліщ. — Ми люди не вередливі: що зробите — за те будемо й дякувати. — Тут гість поліз у кишеню й, вийнявши якогось папірця, сказав: — Оце бамажка, вроді, як договір. Прочитайте й підпишітись.

— Як ви кажете? — Остаточо розгубився, збитий з пантелику, Степан Трохимович.

— Ось прочитайте й побачите!

— Та я ж, голубчику, без окулярів не вчитаю! — безпорадним голосом сказав старий коваль. — Ходіте до хати: там прочитаємо та й поговоримо. Треба ж...

Але тут Кліщ постановив трохи підбадьорити свою жертву. Швидкий успіх, очевидно, цілком задовольнив його.

— Ну, як вопрос розрішається без суперечок, — сказав він, простягаючи руку, то давайте її сюди і не сумнівайтесь: це я вроді, як спитаніє роблю. З бамажкою ще встигнемо, тим болі хай її ще й писар перепише: могло буть, ми такого тут накрутили, що й справді не розбереш. Одним словом, розпочинайте. Завод вам повірить і без бамажки, бо це не велике діло видати інструкції на шот шефства. — Кліщ надів картуза, зіркнув з-під лоба на Степана Трохимовича й кинув: — А тепер, поки що прощайте!

— Та куди ж ви так поспішаєте? — мало не скрикнув старий коваль: попавши в Кліщеві лабеті, він однак не губив надії переконати на свою користь свого співбесідни-ка й, таким чином, вискочити з них. — Ходіте ж чайку нап'ємося!

Але гість, ще раз подякувавши за чай і заявивши, що його чекають якісь важливі справи, також хутко зник, як і з'явився.

Степан Трохимович вдарив себе об поли, почухав лисину, плюнув з досади разів зо три, і тільки тоді вийшов з альтанки. Він подивився розгубленими очима на найближчу золоту білоногоу березу, наче й справді золота білоногоа береза могла йому щось порадити й, зідхнувши, промовив:

— Як же це виходить? Га?.. Нічого не розумію!

5

Як прийняла шефство Явдоха Гарасимівна. Про заводські недоліки Степана Трохимовича. З ким коваль вирішив порадитись і що з того вийшло. Чого досадно було Степанові Трохимовичу?

Тільки другого дня і, вже вирушаючи до полустанку, Степан Трохимович (до речі, він цієї ночі дуже погано спав) розповів Явдоці Гарасимівні про свої балачки з Кліщем: вчора він був до того приголомшений несподіваною Кліщевсю пропозицією, що на запитання жвавих, чому ж Кліщ не зайшов чайку попиту, відповів коротенькою фразою («та побіг по якихось справах»), після якої непомітно й перейшов до чергового питання, так би мовити, звичайної домашньої повістки дня. Степан Трохимович (розповівши) певний був, що ковалиха принаймні висловить йому співчуття, але він, на жаль, помилився: вийшло зовсім і зовсім навпаки.

— А чому б тобі не бути їхнім шефом? — сказала Явдоха Гарасимівна. — Хіба Мар'янка не про те ж саме писала?

— Тьфу! — сплюнув розгніваний Степан Трохимович: — Ви наче змовились. Та кажу ж тобі, що...

Але коваль не договорив: до того він був обурений. Зиркнувши незадоволено на свою дружину, він схопив кошика й побіг до полустанку, вимахуючи своєю лівою рукою.

Ранок і на сьогодні був такий же чудовий, як і вчора (як і позавчора, між інш.): таке ж було ніжне небо, така ж була прозорість в тихому осінньому повітрі, також кози-ряли кібці, погасаючи на далеким низинах. Але не зовсім такий спокійний був сьогодні Степан Трохимович. Кліщова пропозиція порушила йому душевну рівновагу: вона не те щоб обурила його (завіщо обурюватись?), а якось надзвичайно збентежила. Чому збентежила? Посперше тому, що спіймала його, так би мовити, «на гарячому»: мовляв, доки ж він, старий робітник, революціонер і батько, можна сказати, великих дітей, буде протувати шляхом «моя хата з краю», подруге — і головне — збентежила тому, що... що ж він власне буде робити?

Поважали Степана Трохимовича не тільки на селі, — його трохи поважали й на заводі. Близьким працівником ковала не можна було назвати, але ніхто б не ризикнув і сказати, що він працює погано. У всякому разі, він ішов по першому розряду (і в сенсі заробітку, і в сенсі уміня працювати) й прогули робив дуже й дуже рідко.

Поважали його й за те, що він мав деякі революційні заслуги: перед роковинами, скажім, 1905 року місцева заводська газета завжди зверталася до нього з проханням, щоб він дав для відповідного номера свої спогади. Степан Трохимович виконував це прохання з охотою: за два дні він приносив свої спогади і свою фотографічну карточку, так що, на перший погляд, і тут все було гаразд.

Але це тільки на перший і саме поверховий погляд. На заводі за ковалем були деякі і чималі недоліки. І що вони й справді таки були, цього не заперечував

сам Степан Трохимович. Справа в тому, що вся його громадська робота обмежувалась тими ж таки спогадами про 1905 рік. В жодній із громадських організацій він не брав жодної участі. На жодному зібранні він не виступав, та й на зібрання ходив хіба що тоді, як що хтось із партійців о собі сто запрошував його. Можна було за це гостро обвинувачувати Степана Трохимовича, себто людину, яка вважала себе за революціонера і навіть пишалася з того, що в неї діти комуністи? Формально — ні, фактично — обов'язково!

Формально: §

Як і всі поїзники, себто робітники, які мешкали по суміжних з городом селах і які на завод попадали за допомогою робочого поїзда, Степан Трохимович, у своїх бажаннях виявити себе великим активістом, був до певної міри обмежений: як ти, скажім, прийдеш на зібрання, що відбувається після твоєї зміни? Не — буде ж поїзд чекати тебе?

Фактично: §

Але чому ж тоді, скажім, Степан Трохимович, не вчає на ті зібрання, що відбуваються на перервах? І тут йому поїзд заважає? Чому він завжди мовчить, коли обговорюють те чи інше заводське питання? Тому, що він почуває себе більш зв'язаним з селом? Так тоді на якій підставі він на селі рекомендує себе заводською людиною і дуже задоволений, коли його підходять там, як до робітника, і навіть не припускає, щоб до нього на селі інакше й ставились? Чому, нарешті, Степан Трохимович не бере найменшої участі в жодній із громадських організацій? Ну, хоч би в тому ж анти-алкогольному товаристві (Степан Трохимович спиртних напоїв зовсім не вживав)? Хіба він завжди працює мовчки й на виробництві ніколи й ні з ким не говорить? Чи, може, й тут йому поїзд заважає? Але, припустім, що Степан Трохимович працює й справді в якихось виключних, нікому неведомих умовах, — в умовах, що на заводі (саме на заводі!) не дають йому розгорнути свою активність. Чому ж тоді він не покаже себе на селі... чи хоч би в тому ж таки робочому поїзді? Хіба робітнича громадськість від того загубить (беремо той же скромний приклад), що старий робітник і революціонер Степан Трохимович не на заводі завербував таку то таку кількість членів до анти-алкогольного товариства, а саме на селі чи то в робочому поїзді?

Розумів все це старий коваль? Спершу не дуже: в перші роки відбудовчого періоду він цього не добирав. Але коли по цехах громадське життя закипіло, що називається до відказу, Степан Трохимович не тільки все це усвідомив, але й відчув себе (принаймні трохи) винним. Що ж зробив Степан Трохимович, відчувши себе (принаймні трохи) винним? Можна сказати — нічого! Подумав, що це погано, подумав потім, що йому, як старій людині, можна (принаймні трохи) пробачити, й таким чином, заспокоївши (принаймні трохи) свою робітничу совість, поплив за тихою течією роками вживаних звичок. Іноді він, випадково присоромлений якимсь робітником - активістом, іноді навіть молодиком - активістом, думав, що треба щось зробити, але — і тільки: далі думок справа не посувалася. Показавши тому ж таки, скажім, молодикові - активістові свої сиві вуса й широку лисину, лаврик знову ліз у мушлю й чекав нальоту якогось нового молодика - активіста.

Проте, приймаючи ці нальоти з цілковитим, до речі, усвідомленням, що інакше й не може бути, Степан Трохимович особливої тривоги не відчував і вони його не бентежили.

За те Кліщ його збентежив, можна сказати, надзвичайно, і не стільки тим надзвичайно, що показав, як він, Степан Трохимович, старий робітник і революціонер, далеко опинився у хвості навіть від селяни на Кліща, скільки тим, що, відірвавшись від громадського життя, коваль ніяк не міг уявити себе в ролі шефа, попросту кажучи, не знав, що він має робити, які його обов'язки, тощо. Словом, Степан Трохимович мусів себе в громадському сенсі скомпрометувати уже й на селі, а це, поперше, дуже болюче било по його самолюбству, подруге, його невміння налагодити зв'язок з заводом Кліщ, скажім, міг поцінити, а його небажання зробити це, себто? Себто, це у свою чергу озброїло б проти нього Кліща і — що особливо бентежило Степана Трохимовича — мало не всю бідноту й чималу частину середняків, бо коваль добре знав, що й ці — біднота й частина середняків — думають цілком також, як і громадянин Кліщ.

— «З ким же б це порадитись?» — міркував Степан Трохимович, підходячи до полустанку. — «З кимсь із своїх хлопців (він мав на увазі поїзників)? Так вони ж,

мабуть, менш за мене знають! (Степан Трохимович власне й не знав, скільки в оні знають, не відвідуючи сільських зборів). Піти до цехжому? Так там же побачиш тільки баришень, бо активісти, мабуть, на виробництві і їх навряд чи зловиш. Піти до ячєйки? Знову таки, незнайомий народ.

І тільки виходячи з вагону, Степан Трохимович розв'язав це головомолне питання: він піде до редакції заводської газети й там поговорить з тим редактором (чи як його там!), що на день роковин 1905 року приймає від нього спогади й фотографічну карточку.

Зайшов до редакції Степан Трохимович у час перерви. Зайшов, до речі, зовсім не з тим почуттям упевнености, з яким заходив зі спогадами. В кімнаті було дуже накурено й стояло, сиділо й напівлежало чимало людей. Більшість нічим не відрізнялася (зовнішне) від Степана Трохимовича: ті ж засмальцьовані блузи, ті ж чорні обличчя і руки. Ці люди безперечно були такими ж робіниками, як і Степан Трохимович, тільки якихось інших цехів (завод мав тисяч двадцять і всіх, особливо молодих, старий коваль не міг знати). Але така більшість, засмальцьована, Степана Трохимовича не цікавила і він став приглядатись до меншости, себто до тих, що вдягнені були чистенько. Серед чистеньких він, на жаль, не знайшов потрібного йому редактора (чи як його там!). Отже, треба було чекати, поки прийде. Спершу ніхто Степана Трохимовича не помічав: до редакції завжди заходило багато народу, і коли комусь потрібна була якась справка, він сам звертався до відповідної людини. Нарешті, один із чистеньких його помітив.

— Може ви, папашо, принесли якусь замітку? — спитав чистенький, чорненький і до того ж в рогових окулярах.

— Та ні — сказав Степан Трохимович. — Це я чекаю тут...

— Кого ж ви чекаєте? — допитувався чистенький.

— Та я чекаю отого хлопця, що... бере в мене спогади про п'ятий рік.

— А навіщо ж він вам? — знову допитувався чистенький. — Може, ви мені скажете?

— А ви ж хто будете? — несміливо запитав Степан Трохимович і висякався.

Присутні (власне, кілька чоловіка із них) раптом зареготали.

— От так робітник! — сказав один із них. — Та ще й старий робітник: не знає свого редактора.

Степан Трохимович зовсім розгубився. Коли б його, революціонера і, можна сказати, мало не першу людину на селі (сам коваль вважав себе саме за першу без всяких «мало не») побачив в цей момент хоч би той же Кліщ, ковалевому авторитетові прийшов би безповоротний, остаточний і навіки кінець: в редакції стояв не Степан Трохимович, не поважний робітник з почуттям власної гідности, а смішний, невиправдано переляканий, обиватель.

— Товариші, як вам не соромно! — суворо кинув редактор і, беручи Степана Трохимовича під руку й одводячи його в куток, сказав: — Так говоріть же, папашо, чого ви прийшли?

— Бачите... така справа! — почав був несміливо старий коваль. — Живу я, значить, на селі: приїзду на завод робочим поїздом. Так от така справа... вибрали мене на селі шефом. — Степан Трохимович ще раз висякався й, не знаючи що далі говорити, змовк.

— От і прекрасно! — сказав редактор. — Ви, мабуть, хочете в нашій газеті висвітлювати життя свого підшефного села? Це дуже хороша ідея. Ваші кореспонденції ми будемо негайно вмішувати. Будете нашим не тільки робкором, але одночасно й сількором.

— Та який з мене сількор! — почав був Степан Трохимович з надією перевести розмову в ту площину, яка його саме й цікавила, себто в площину питань такого порядку: що, йому, мовляв, робити, щоб... не бути хоч поганеньким шефом. Але тут раптом перебив його чистенький редактор в рогових окулярах.

— Що ви, папашо! — сказав редактор. — Хіба сількори мусять обов'язково святі горшки ліпити?

— Воно, звичайно, так! — гублячи надію дати розмові бажаний напрямок, проти волі й бажання поплав за течією Степан Трохимович. — Воно ви вірно говорите, але я ж простий робітник, хіба я...

Тут редактор усміхнувся, поправив свої рогові окуляри і, переконавшись що Степан Трохимович не думає кінчати своєї думки, сказав:

— А як же я? Як же я наважився бути редактором? Не сількором, підкресляю, а редактором, людиною досить таки відповідальною? Принаймні, багато більш відповідальною, якою я вам пропоную зробитись?

— Ще б когось зрівняли з собою! — заперечив старий коваль. — Та я ж такий собі простий робітник, можна сказати, звичайнісенький!

Степан Трохимович уже, що називається, махнув рукою на вищезгадану надію. Тепер у нього була інша турбота: він страшенно перелякався, що його «запряжуть» ще й у сількору, себто, накинуть на нього ще один зовсім для нього ніби то туманний і дуже подібний до першого (шефства!) обов'язок.

Проклинаючи себе, що він зайшов до редакції, Степан Трохимович, проте, вирішив за всяку ціну вискочити відділя принаймні хоч без другого громадського навантаження. І тому, хоч він і був високої думки про себе і хоч вже до певної міри й аґліматизувався в новому редакційному оточенні, все ж вирішив знищувати себе до кінця, себто виставляти свою особу в дуже мізерному вигляді.

Але тут чистенький редактор в рогових окулярах прийомом, проти якого спасували б всякі «тур-де-бра» і «бра-руле» (Степан Трохимович полюблив ширкову боротьбу і в старі часи задля неї залишався іноді в городі) — прийомом безперечно не із слаббених, чистенький редактор остаточно обезбрів Степана Трохимовича.

— Так ви кажете, що ви звичайнісенький робітник? — сказав редактор. — А хто ж такий я?

— От тобі й маєш! — промовив уже переляканий Степан Трохимович: він подумав, що редактор образився. — Хіба ж я не ціную вашої роботи? Звичайно, й ви робітник!

— Ви мене не зрозуміли, — заперечила людина в рогових окулярах. — Я хочу сказати, що я такий же звичайнісенький робітник, як і ви, і що я тільки три місяці тому прийшов від станка. Я хочу сказати, папашо, що я працював за станком 12 років, і що я такий собі висуванець — і тільки! Йдучи на редакторську посаду, довшо відомо, я стільки ж розумівся на ній, скільки й ви, йдучи на сількорівську. Ясно, папашо?

— Що ви кажете? — вирвалось Степанові Трохимовичу, і він счима, повними нерозуміння, оплянув присутніх. Але ніхто із присутніх не звернув на них уваги.

— Льонько! — раптом сказав один із робітників, видаючи в редактора якимсь папірцем і ступаючи з кімнати. — Ти ж гляди: сьогодні мусиш обов'язково відчитатися перед моєю групою.

«Виходить, що й справді робітник: «Льонька»! — подумав здивований Степан Трохимович. Старий коваль остаточно був збентежений. Складалося таке враження, що він прилетів з Марса. Правда, його син теж десь відповідальним робітником. Але його син ніколи не носив таких окулярів і взагалі мав вигляд багато простіший, подруге, то ж його син, а Степанові Трохимовичу здавалося, що таких синів на світі більш нема.

— Так значить, папашо, по руках! — і редактор схопив ковалеву руку. — З сьогоднішнього дня ми вас вважаємо своїм робітником. Єсть? — і не чекаючи згоди, редактор відповів за Степана Трохимовича. — Єсть!

Словом вийшов Степан Трохимович з редакції не з порадою, що йому робити, щоб... не шефствувати, (власне такої поради він і чекав), а з другим громадським навантаженням не менш для нього ніби то загадковим і безперечно проти волі йому нав'язаним. І що особливо бентежило старого коваля, так це те, що ніяк від цих навантажень не можна було відмовитись. По суті він не був такий вже соромливий, беспорядний і, так би мовити, незлобивий. Не боявся він начальства, не пасував він і перед окулярами. Свого часу урядник, скажім, не раз обцяв вислати його з Кармазинівки за зухвальство. Не піддався б він і голові сільради чи то майстрові, коли б вони наважились так чи інакше його зачепити. Щодо окулярів, то він з ними за звичайних обставин почував себе досить вільно і не припустив би, щоб вони йому, скажім, нав'язували якісь обов'язки, яких він не хотів. Але як ти відмовишся від навантаження Кліщеского, себто від навантаження свого ж брата та й до того ж такого, що говорить від імені цілої маси? Як ти не схочеш бути сількором, коли тебе примушує редактор, три місяці тому звичайний робітник... і до того ж, як виявляється (хоч і молодший), може й розумніший за тебе?

— От морока! — почувався з досади Степан Трохимович: вже перерва кінчалася і він поспішав до цеху.

Дуже досадно було Степанові Трохимовичу. Досадно було тому, що він так нічого й не узнав з приводу шефства (щоб... не шефтувати!); досадно було тому, що, замість поінформуватися, вскочив у друге навантаження. Особливо ж досадно було Степанові Трохимовичу, що як він не ламав голови, як він не напружав всі свої розумові сили, — йому так і не пощастило вирішити, на кого ж він мусить досадувати?

— «Ех — подумав старий коваль, — внесе нечиста, мабуть не винесе й пречиста!»!

6

Степан Трохимович заспокоюється. Як він відноситься до комуні, що «строїться». Степана Трохимовича викликає сільрада. Про що думав коваль, ідучи з сільським виконавцем, а також і без нього ідучи до сільбуду

Але всьому єсть межі. Дені, два, три, скажім, похвилюватись можна. Воно навіть трохи освіжає подину. Але довго хвилюватись — не рекомендується. Особливо ж тоді, коли хвилюється людина літня, хоч би вона й була в досити добрєму, бадьорому стані.

Заспокоївся нарешті й Степан Трохимович. Власне не те щоб заспокоївся (серце весь час тривожив якийсь біль), але, у всякому разі, збігавши до редакції й несподівано діставши там нове навантаження, він уже нікуди не бігав і тілґи став обережніш проходити через заводський двір, запобігаючи зустрічі з редактором (другого дня він там його, наприклад, бачив) і з нетерпінням чекаючи того радісного моменту, коли Кліш забуде про своє шефство. Словом, трохи поговорили, трохи потурбувалися (тим самим виконавши свій громадський обов'язок), а тепер можна й відпочити. А щоб почувати себе цілком спокійним (все ж таки за головну безпеку править Кліш), треба, скажім, прийшовши з заводу, не виходити на вулицю, а, лягаючи спати, добре зачинити віконниці — воно тебе й не видно. Кліш може набратись нахабства й прямо зайти до хати? А може й не зайде — то хто й зна! Може він уже й забув?

Саме такої струсової політики Степан Трохимович притримувався чотири дні: з того часу, як він завітав до редакції виснити дещо з приводу свого шефства над власним селом Кармазівкою, минуло саме чотири дні. Всі ці чотири дні стояла добра година. На п'ятий, прийшовши з полустанку, Степан Трохимович переконався, що осінні всерйоз зародили: навіть у дворі повно було багна. Степан Трохимович Perezувався (за літньою звичкою він надів башмаки, а вечірне болото вже вимагало чобіт), і спитав у Явдохи Гарасимівни про новини: тепер, повертаючись з заводу, він кожного разу цікавився новинами, маючи на увазі того ж таки невгамовного Кліша. Довідавшись, що ніяких новин нема, себто ніхто до нього не приходив, Степан Трохимович погрутив свого сивого вуса і сказав:

— Слухай, стара! — Оце мене обрали на шефа, так не знаєш, як там з комуню? Строїться?

— Та ніби то, строїться! — відповіла Явдох Гарасимівна, пораючись біля посуду. — Вчора забігала Маланка Чапурненкова: присолашала подивитись, як вони ремонтуєть бородайський будинок. А втім, — невідомо до чого зідхнувши, подала вона, — може й не построятся!

— Гм! Виходить, значить, що строїться, — сказав старий коваль і, ще раз покрутивши свого сивого вуса, теж зідхнув.

Одним словом, зідхнули обидва: він і вона, себто коваль і ковалиха.

Але чого зідхнув Степан Трохимович? (Чого зідхнула Явдох Гарасимівна цим може, ніхто й не цікавився). Того що коммуна, «строїться» чи того, що вона «може й не построятся»? Як революціонер, він міг зідхнути лише з останньої причини — (з того, що коммуна «може й не построятся»), але, як шеф, він, правду кажучи, і не знав, чого йому зідхати: коли коммуна його не буде чіпати — він глибоко зідхнув би, що вона «може не построятся», в противному разі — хай би вже вона почекала: чого поспішати? У всякому разі, Степан Трохимович, згадавши, що пан Бородайський, будинок якого коммуна зараз ремонтує, колись досить добре ставився до нього, подумавши до

того ж, що Явдоха Гарасимівна, зустрічавшись на ремонті з Кліщем, своєю присутністю може нагадати Кліщеві про шефство, сказав:

— Ти, Дуню, краще не ходи. Хай собі строїться: не заважай їм!

— Це ти про Бородаївський будинок? — спитала ковалиха.

— Та авжеж! Маланчине діло присоглашати, а твоє діло не заважати... Не люблю я, як ото працюєш, а воно тобі на очі лізе!

— Та чого ж я їм буду на очі лізти? — почала була Явдоха Гарасимівна, але у цей момент на дворі дзвінко загавкав жучок і в ворота хтось енергійно постукав костуrom.

Степан Трохимович здригнув. Не тому здригнув, що він перелякався (як лякатися кожної дрібниці, так і переляку не вистачить), — він здригнув тому, що стук був занадто несподіваний.

... Виглядав сільський виконавець — це саме він і бив костуrom у ворота. Виглядав до сілради. Але в яких таких справах треба було негайно виходити в темну осінню ніч — сільський виконавець пояснити ніяк не міг.

— Може, чогось там з приводу контрактації? — відганяючи Жучка, всетаки розпитував трохи схвилований (шефство!!) Степан Трохимович.

— Могло бути, що й з приводу контрактації! — відповів сільський виконавець.

— А, може, з приводу підсвинка? — в голос примірявся коваль..

— Могло бути, що й з приводу підсвинка! — погодився сивий дідок.... і, раптом махнувши костуrom, сказав старшинським голосом: — Ну, ну, збирайся скоріше! Чого чухаєшся?

Виконуючи свої обов'язки, сивий дідок не знав поважних людей (за виключенням тієї людини, яка давала йому накази), й тому не пройшло й хвилини, як Степан Трохимович ішов до сілради.

Стояла і справді темна осіння ніч. Мжичив дрібний дощик. Мало не по всіх хатах блимали каганці. Деся гризлись, схопившись не на життя, а на смерть, два пси, й це, очевидно, тривожило інших собак: зі всіх кінців чути було виття й брехню. Якесь жіння праворуч (можливо, й чоловік) не встигла набрати води, й тому праворуч рипів журавель. І всі ці звуки осінньої ночі, раптом збившись до купи, зробили Степанові Трохимовичу найсумніший сум.

Він згадав свою молодість, згадав парубкування й багато чого згадав.

— «Словом, було діло», — подумав старий коваль — «а тепер от нема! Старість прийшла: сиві вуса, широка лисина, навіть темні очі вицвіли (тільки не-! вчора дивився в дзеркало!) — нема молодого часу».

Тиждень тому, йдучи з полустанку, Степан Трохимович в цьому остаточно переконався, — він побачив, що вже йому не наздогнати молодиків. І коли Явдоха Гарасимівна запевняє, що він ще дуже непогано наздоганяє молодичів, то на теж і приказка: приказує: сивина в голову, а чорт в бороду, чи то волос сивіє, а голова шаліє.

Степан Трохимович, так би мовити, уявно розмовляв з Кліщем: бачиш, який я старий, а ти мене в шефи! Мені, голубе, тепер на гітарі грати, а ти мене — оукуди! Синицю й на салі поклади, то синиця синицею.

Після довгих вагань, на випадок зустрічі з Кліщем, Степан Трохимович нарешті постановив перейти в контратаку: так він розчулився, згадуючи свої молоді літа, й так йому обридло це осточоріле шефство... Ну, попрацював, ну, й буде! Говорив з редактором, говорив...

Тут коваль згадав, що він ще й вроді як би взявся виконувати обов'язки сільгора, і ця згадка остаточно зіпсувала йому і без того поганий настрій.

— І-і-і! — в голос подосадував Степан Трохимович і зупинився перед калюжею: він митикував, як би йому її обійти.

— Ач, як не люблять ходити до сілради! — сказав здаду сільський виконавець (в таких випадках він завжди йшов здаду). — Ач... А якже мені, старому, кожного дня бігати по дворах?.. Ну, ну, йди! Чого огинаєшся?

Степан Трохимович хотів був огризнутися, але й тут же передумав: поперше, сільвиконавець і справді був трохи старший за нього (старіший років на двадцять), подруге, дідок воістину не знав спокою і вдень, і в ночі, коли загадають, бігаючи по дворах, по третє, революціонерів, батьків великих дітей, до того ж старому робітникові, зовсім не личить входити в конфлікт із сільською біднотою.

У сільраді зустріли Степана Трохимовича здивованими очима: такими очима зустрів його саме секретар сільради.

— Нічого не знаю! — сказав секретар сільради. — Я вас не викликав! — І звернувшись до сільвиконавця, секретар поцікавився: — Хто ж це тобі загадував? —

— Та Митька ж загадував! — відповів дідок, — казав, щоб я його сюди привів.

— От, от: «привів!» — секретар сільради помахав руками й, набравши в легені повітря, промовив:

— Слушайте, діду! та доки ж ви будете по-староримському висловлюватись?.. «Привів!» Що вони (секретар вказав на Степана Трохимовича) арештовані чи що?

— А як же я їх звизатиму? — спитав збентежений дідок. — Скажіть мені, старому, то я й знатиму.

— Та нічого, я не ображаюся! — махнув рукою й Степан Трохимович. — Старій людині важко звикати до нових порядків... Так куди ж це мені йти?

— Ви підіть, мабуть, до сільбуду, — сказав секретар сільради. — Це вас викликав голова комнезаму. Зараз у них зібрання.

— «От тобі й маєш!» — подумав Степан Трохимович, виходячи на вулицю. — «Передчуття не помилилось: хто ж, як не Кліщ, викликає мене? Наказав голові комнезаму — той і потягнув із хати!»

Особливо ж неприємно було Степанові Трохимовичу, що мав він розмовляти з Кліщем не віч на віч, а в присутності всього активу незаможників. Степан Трохимович уже уявляв, як його зі всіх кінців закидають запитаннями: мовляв, що ж він зробив в напрямкові своїх обов'язків, і саме як Кармазинівський шеф? Уявляв, як посипляться на нього нарікання й, можливо навіть, глумливі репліки, як, нарешті його, досі поважану людину на селі, висвистять не тільки на весь сільбуд, але й на всю Кармазинівку. Степан Трохимович добре знав Кліщів норів, і він знав, як впливає цей норів на комнезамівський актив. Можна вскочити в таку неприємність, що потім цілий вік будеш шкодувати.

Степан Трохимович озирнувся: дідка з костуром позаду й справді не було. Чи не крутнутись додому? Яке йому діло до комнезаму та й... що йому комнезам? Влада сидить у сільраді, а комнезам вроді як би якась приватна організація. Чого це він має вилупувати її накази? Нарешті, хто це дав право комнезамові тривожити його?

Степан Трохимович був уже в п'ятидесяти кроках від сільбуду. Крізь куряву темної осінньої мжички світлі квадрати сільбудівських вікон виступали соковито, бадьоро-й надрикувати: наче шість веселих демонстрантів, вишикувались серед темної ночі, і іронічно посміхаючись, глузували з чийсь нудьги й з чийогось незадоволення. Степан Трохимович рідко бував на цьому краю села, але коли йому доводилось тут проходити, скажім, з Мотузкою, й коли вони бачили такі вікна, Мотузка завжди говорив:

— Неначе як голота засідає... Могло буть, що й комсомольці лапаються.

Степан Трохимович з такою характеристикою не погоджувався, але він не любив сперечатися з Мотузкою, себто з людиною, що з нею він от уже кілька років ходив супразі.

Не сумнівався Степан Трохимович, що і тепер зібралась голота. Щождо крутнутись додому, то старий коваль все таки не наважиться: сьогодні крутнеться, завтра, припустім, крутнеться, а на третій день? А на третій день всеїдно ж задибають. І вирішив тоді Степан Трохимович набратися як мога більше нахабства й, набравшись нахабства, — справді таки перейти від оборони до наступу. Словом, постановив коваль, зайшовши до сільбуду, кинути зневажливий погляд хоч би на того ж Кліща й сказати:

— Слухайте хлопці! Що ви зорганізувались і захищате свої комнезамівські інтереси — це дуже добре й я, революціонер і батько партійних дітей, цьому цілком співкую. Але, покиньте мене старого, тривожити й нервувати, бо це може погано вплинути на мою заводську роботу, і вам за це радянська влада не подякує.

І грізно подивившись хоч би на того ж Кліща, старий коваль, згідно цього категоричного вирішення, мусів негайно ж залишити сільбуд і негайно ж піти додому.

Так складно Степан Трохимович не думав, але сенс його думок наблизився прилизно до цього.

Степан Трохимович ступив на сільбудівський ганок, поскидав з чобіт багно (поскидав вінком, що стояв коло дверей) й відважно рушив до хати.

Чим зустріли Степана Трохимовича в сільбуді. Виступ Митько-комсомольця й Кліща. Степан Трохимович говорить промову. Кліщ приколоє червоного шефського бантика

Несподіваний (себто рішуч несподіваний!) грім оплесків зустріч Степана Трохимовича. Грім оплесків був такий раптовий, що старий коваль навіть перелякався. Зупинившись біля порога, він дивився розгубленими очима на присутніх і не знав, що йому робити.

Але оплески не стихали. Вони лютували, вони, можна сказати, безумствували і, перейшли, нарешті, в найсправжнісенську овацію. І тоді ж (о, жах!) — з лав зіскочило кілька чоловік і, підбігши до Степана Трохимовича й схопивши на руки його маленьку старечу худобу, понесли його до президії. І тоді ж (о, жах!) — зі всіх кінців сільбудівської залі закричало кілька голосів несамовитим голосом:

— Хай живе наш дорогий шеф! Хай живе найстаріший кармазинівський робітник! Хай живе Степан Трохимович! Слава йому, слава! Слава!

Степан Трохимович, власне, нічого не бачив. Він, можна сказати, осліп на мент. Тільки якісь червоні плями бігали перед його очима: очевидно, стрічки гасел, що їх розвішано було по стінах. І тільки коли коваля донесли до трибуни й поставили на ноги й коли, нарешті, сільбудівська зала стихла, — тільки тоді Степан Трохимович опам'ятався.

Перед ним була повна кімната людей (чоловіка з півтора-двісті), і всі ці люди (незаможники) посміхалися до нього такою люб'язною, такою приємною посмішкою, що розчуленому Степанові Трохимовичу навіть сльози виступили на очах. Він зиркнув убік: поруч його, за столом (на столі лежала червона сукня) сиділи: Кліщ, Митько-комсомолец (його коваль добре знав, бо й Митько працював на тому ж таки заводі) й ще кілька незаможників. Це була, так би мовити, президія зборів. Але й президія дивилась на старого коваля тими ж люб'язними очима. Навіть Кліщ не менш симпатично посміхався до нього.

— Товариші! — звернувся Митько-комсомолец до велелюдних зборів. — Хто за те щоб Степана Трохимовича обрати до президії, підніміть руки!

Замість піднятих, руки знову зробили грім гучних оплесків.

— Отже, — зрезюмував Митько-комсомолец, — дозвольте вважати Степана Трохимовича обраним до президії! — і звернувшись до старого коваля та вказуючи йому на порожнього стільця, Митько-комсомолец — сказав: — Степане Трохимовичу, займіть, будь ласка, своє місце!

Степан Трохимович розгублено подивився на присутніх (присутні й досі посміхалися до нього тією ж симпатичною посмішкою), вийняв з кишені хустку й, витерши з лисини піт, сів.

Таким чином старий коваль вскочив уже не тільки в якесь нове навантаження, — він несподівано влетів, можна сказати, в найсправжнісенські герої.

Але овації оваціями, а діло — ділом, і збори, зробивши овацію, тут же забули про Степана Трохимовича й приступили до чергових питань своєї чергової повістки дня. Найголовнішою темою зборів була та ж таки комуна, що мусіла «строїться». Обговорювали це питання дуже довго і не менш гаряче. Степанові Трохимовичу, до речі, не раз здавалося, що присутні перегризуться й навіть, можливо, поскопляються з лав і почнуть битися. Але це тільки здавалося: — за мить все це стихало й обговорювання набирало високої пристойності.

Залишившись без догляду люб'язних усмішок аудиторії, Степан Трохимович, кінець кінцем, опам'ятався й опам'ятавшись став розглядати присутніх. Спершу його дуже тривожило те, що він у президії, — не тому, що його всетаки «запрягли» в шефи (про це він зараз ще не міг думати хоч би дякуючи тим же люб'язним усмішкам, які його так зворушили), а тому, що до цього часу він ніколи не бував у президії, — спершу це його дуже тривожило, і він, поглядаючи на присутніх, майже не пізнавав їх. Потім Степан Трохимович трохи заспокоївся, і туман, що стояв над аудиторією, розійшовся.

Першим спав на око Митько-комсомолец. Власне його обличчя, деталі цієї постаті. Що Мишко належав до комсомолу, — про це Степан Трохимович був поінформований.

від Онуцьки, але, що він заправляв комнезамом — цього Степан Трохимович досі не знав. (Що Митько заправляв комнезамом, в цьому коваль не сумнівався: говорячи в сільраді про голову комнезаму, згадували саме Митька, що він виконує такі обов'язки, свідчила його й роля на цьому зібранні). З Митьком Степан Трохимович зустрічався часто: Митько був такий же поїздник, як і він, але Степан Трохимович все таки не припускав, що з нього, з Митька, така, можна сказати, розумна голова: вважаючи Митька за молокососа, Степан Трохимович не мав нагоди познайомитись з його діяльністю, бо Митько працював у чугунно-ливарному цеху й на заводі рідко стикався з ним.

«Коли ж це його обрали на голову!» — подумав Степан Трохимович. — «Марту, нещодавно, бо Онуцька мені нічого не говорив. Та не говорив і Мотузка».

Але найдивнішим у всій цій історії було те, що білявий Митько — комсомолец, цей обатний мовчазний хлопець, який, зустрічаючись з старим ковалем, завжди чемно йому німав капелюха, говорив зараз такою ж — приблизно мовою, якою, скажім, розмовляв з Степаном Трохимовичем і заводський редактор.

Позирав зрідка старий коваль і на Кліща, але Кліщ його вже не заспокоював: усміхнувшись один раз (в час овації) до нього приємною усмішкою, Кліщ знову таємниче пошмигував свою руду борідку й не звертав жодної уваги на Степана Трохимовича.

На зборах більш за всіх хвилювалася «камчатка», себто ті, що стояли позаду. Тут у тому, що їх раз-у-раз хтось із присутніх взивав підкуркульниками. Степан Трохимович ніяк не міг втямлювати, за що їх так взивають. «Камчатка» визнає, що комуну треба строїти? Визнає! Але вона пропонує трохи почекати й спершу добре вивідати городі, чи треба її «строїти»? Вірно! В чому ж тоді справа?

— Це, товариші, типовий хвостизм, — авторитетно заявив той же такий Митько — комсомолец. — Партія давно вже заявила, що вона за колективізацію і, значить, ходити їм до якихось бюрократів й без діла балакати з ними, немає жодної рації. Десь уже того, що ми аж до сьогоднішнього дня не спромоглися нічого зробити в своїй Кам'янівці.

Степан Трохимович не погоджувався з Митьком. Не погоджувався мовчки і цілком годжувався (теж мовчки) з «камчаткою». Комуну, звичайно, треба строїти, але чому ершу не поговорити з відповідними розумними людьми в городі? Хіба вони дурніші чи би за того ж Митька - комсомольця?.. Та й потім, хіба можна взивати людей, що можна сказати, набили руку на революції, бюрократами? Степан Трохимович навіть міг був подати їй собі репліку, але, смикнувши, що йому тут же можуть запропонувати ово (а він на зборах зроду не виступав) — репліки не подав.

І тут же, не подавши репліки, Степан Трохимович раптом подумав:

«Почекай - но! Овацію то мені зробили — це так, але чи не примусять мене ще й газати їм щось з приводу мого шефства?»

І подумавши так, Степан Трохимович мало не зблід: що він буде говорити зборам, а, людина до того ж не зникла до виступів?

І наче у відповідь на його думку, Кліщ, що до цього часу мовчав, вмить підвівся, забравши слово, промовив:

— Дорогі товариші! З першим питанням ми скінчили. Підкуркульникам не пощадило провалити комуністську ідею і ми будемо комуну й далі строїти. Хто не хоче нас підтримувати — пушай до комуну не йде: ми за такими підкуркульниками не нужде-ось. Не, дорогі товариші, ето ж не факт. Пошли, як той казав, дурня по раки, а він бі жаб наловить — так оце і з вами може бути. Комуную вдовольнятись не можна, їм болі не можна, що насупроти нас грозна колона одноосібників. Нужно посунути про-станду нащот більшої колективізації: чи то в Соз, чи то в артіль, щоб, значить, мали збоду себе союзну армію... Но хто ж нам допоможе в цьому? — Кліщ помов-з і раптом, вказуючи пальцем на Степана Трохимовича, промовив: — Допоможить м в цьому наш дорогий шеф, которий і скаже зараз свою шефську реч і скаже, що він обив за чотири дні своєї должности.

Грім гучних оплесків покрив промову оратора, й зі всіх кінців почулися вигуки:

— Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимовича!

Тут уже Степан Трохимович безперечно зблід і (о, жах!) думки, що допіру функці-ували йому ніби то цілком нормально, вмить зрадили його й до одної вилетіли з го-ви. І опинився Степан Трохимович з порожньою головою, з блідим обличчям й з немож-вим болем біля серця. Серце (саме серце, а не голова) знало, що хоч він досі ніде

й не виступав, хоч він ніде нічим і не вихвалявся, але селяни вважали його за дуже розумну людину, за людину, що може їх багато чогого повчити. Серце знало, що його робітничий і революційний стаж, його, нарешті, партійні діти, все це утворило в Кармазинівці обстанок надзвичайної поваги до нього. Але те ж таки серце зараз голосно кричало йому, що ніякої поваги він, мабуть, і не заслужив і що — головне — все це зараз виясниться і він остаточно й навіки загубить авторитет всіми поважаною людиною.

— Просимо! Просимо! Просимо Степана Трохимовича, — не стихала заля.

Тоді побатий Митько - комсомолец підвівся зі свого стільця й, вгомонивши залю промовив голосно:

— Слово має Степан Трохимович. — І, звернувшись до коваля, сказав: — Просимо, товаришу! ■

І тоді ж наче сама судьба взяла його під свою безвихідну руку. Степан Трохимович підвівся й, підійшовши до трибуни, став. І тоді ж, побачивши раптом перед собою такі симпатичні обличчя, що нещодавно надзвичайно люб'язно посміхалися до нього, він очутився й відчув, що думки знову зашамотіли йому в голові. І потягнула судьба Степана Трохимовича за язика й сказав він:

— Пробачте, товариші! Я... е... е... е... за чотири дні... все зробив. Власне... я вже говорив з редактором... той... Накажи мене бог, я... все зроблю. Мої діти — комуністи, той... тому запорукою, але е... е... е... я не звик говорити промов...

І сказавши це, Степан Трохимович змовк. І відчув він страшну розпук, бо певний був, що наговорив якихось нісенітниць і певний був, що він уже навіки загубив свій авторитет. Блідний і розгублений стояв Степан Трохимович на трибуні й не рухався. Не рухалась і заля: заля упевнена була, що він далі буде говорити, а Степан Трохимович упевнений був, що він далі жодного словечка не промовить, бо думки йому знову повтікали з голови. Утворилось ніякове становище, і це перш за все зрозуміла президія.

— Товариші! — звернувся до зборів білявий Митько - комсомолец. — Степан Трохимович далі, на жалі, не може говорити, бо він нездужає. Це він заявляв у президії, і це ви бачите з його обличчя. («От спасибі», подумав старий коваль, що вже знову опам'ятався — «виходить брехня не завжди робить людям зло»: Степан Трохимович нічого не заявляв президії). Але, — продовжував Митько - комсомолец — на досити і того, що тут нам сказав промовець. Він сказав, що він все зробить, як шеф наш Кармазинівки і що тому запорукою його діти — комуністи. («Невже я це говорив?» — подумав старий коваль). Отже, дозвольте ще раз вітати нашого гостя від імені наших зборів. Новий грім оплесків розірвав тишу, і Степан Трохимович побачив ті ж такі рідні й надзвичайно приємні обличчя. І тоді ж такі ще раз підвівся. Кліш і коли заля вгомонилася, підійшов до Степана Трохимовича (Степан Трохимович, не знаючи що йому робити, досі не рухався з місця) й, ставши поруч з ковалем, сказав:

— Дорогі товариші! Дозвольте мені від імені всієї комнезамівської маси села Кармазинівки привітствовать нашого дорогого шефа, який, як старий уважаний робочий, має должность притягти до нашого села заводську общественность і розпропагандировати наше село нащот колективізації.

Ще новіший грім оплесків розірвав тишу. Заля, можна сказати, безумствовала.

— Но тим болі, — продовжував Кліш, позираючи своїми чорними очима на Степана Трохимовича і пошмикуючи свою руду борідку, — тим болі треба привітствовать нашого дорогого шефа, що він на цю трибуну побожився і навіть згадав своїх дітей комуністів. Тепер подозвольте, уважаємі товариші, (тут Кліш виїняв з кишені якийсь пакунок почесити нашому дорогому шефу оцей червоний шефський бантик (Кліш і справді виїняв з кишені червоний бантик і тут же приколов його до грудей Степана Трохимовича). Цьоб бантик пуццати нагадує нашому дорогому шефу його поточну должность і пуццай він не скісняється: ми йому допоможемо. Ура!

— Ура! Слава, слава! Ура! Слава, слава!

Заля знову безумствовала. Тоді знову підскочило кілька чоловіка до Степана Трохимовича й, схопивши його на руки, понесли до виходу.

Більш питань на порядку денному не було, до того ж і час був досить таки пізній. Опинившись на повітрі з червоним бантиком на грудях, Степан Трохимович нарешті зідхнув з полегшенням. Він озирнувся. Навколо його люди вже не метушилися: темна осіння ніч проглотила останнього неможливого, що доліру виносив його на руках й ставив його ж таки біля сільбудівського ганку.

(Кінець буде)

ІВАН КАЛІЯННИК

ПІСЛЯ ЧИТАННЯ РЕМАРКА

На вулицях
по бруку —
 крок,
на вулицях
по бруку —
 кров,—
йдуть...
Підцокують підкови
і пісня
струнка, як рея:
«Хто зна
 чи зустрінемося знову
на берегах зелених Шпре».
Останній раз,
 останній день
і пісня тихо упаде
на полі...
 Деся
далеко:
сонце,
 мати,
 люба,
 діти,
а в полі
тільки вітер.
У цілому світі
ніч і вітер.
Виблискують очима
 в предсмертній афонії,
Бачите?...
 бачите - танцюють
 по полю коні.
На вулицях
по бруку
 крок
 і кров.
Вдарило —
 «Повстаньте гнані і...»
Гармати,
 гармати,
 гармати,
 «... голодні...»
 на захід,

на південь,
на схід.
Фріце!
На тебе чекає мати,
де тополі біля хати
глухі.
Листи приносять без
 поштових марок,
а в них —
 злість
 важкою
 холодною кригою...

Потім
 приходить Ремарк,
пише,
 про ЦЕ
 книгу,
в ній —
чорна
 безмежна ніч,
одчай, тиша — і край...
Ми кажемо —
 Ні!
так не було —
 Нет!
так не було — Nein!
Робітники, як з криці,—
їх
не злякає негода,—
піднялися
 всесвітні Фріці
на ворогів
 заходу,
 півдня,
 сходу.

Звідси:
 Нам
 і світу мало
це не жарт
не гра.
 «З Інтернаціоналом...
 прав!»—

ПЛИННИЙ СКЛАД

Дошкулало, що новину цю перша сказала йому Василина.
Каже — Ванька - шахтар приїхав!

А сама світиться.

Каже — куртка на ньому ремінна, при часах Ванька...

Тю на тебе! Зраділа!

Микита підвів очі, послухав та й знову засвистав до коняки. Дивився, як у відірменшає студеної води. Але примітив: хустинка на Василині ретельніше, ніж коли, перехвачує лоба й на щоках біля вух пушається памороззю кільця косичок.

Буркнув, шарпнувши гніду за повід, ніби до неї вдався:

— Я то бачу — причепурилась ти.

Конячина підвела голову, здивовано глянула на Микиту, а Василина метнула бровами й засміялася.

— Я?! А бодай тобі! Щоб я та й до нього?! Подумаєш, щастя яке — чванька!

Ці слова ще більш ушпигнули Микиту — радієш, то вже радій, чого там загинати! Так і сказав:

— А до чого тут загинати — «чванька»? Коли є чим, можна й почванитись... Тільки часи мабуть не йдуть, тепер добрі часи в сотню стануть.

— Йдуть часи! Сама до вуха пробувала!

— Фю - уїть!

Тільки свиснув. Посірів з лица, хоч і на морозі. А батогом вишкрябнув не Василину, а ту таки сухоребру гніду, ніби то вона часи до вуха пробувала.

— Но! Здохла б ти! — копнув ногою і повів у двір.

* * *

Як виходив порати худобу, думав почистити в стайні, але тепер тільки обіперся на ясла кодіном і замислився, аж губу вкусив — заболіла.

Яркими рисками крізь заметини виблискує сніг, а мороз такий — наїжджена дорога не скрипить, а просто грає, як скрипка, під чиймись саньми й чітко вибивають коні копитами... Комусь стелеться весела дорога... Харашо людям!

А Микита стоїть у хліві. Зашився між оцю дурну твар і кришка. Корова жує жуйку, кури в яслах вовтузяться, за стінкою чухається свиня... Тьмяно. Микита стоїть і думає:

— Значить — Ванька - шахтар приїхав... Та - ак... Харашо! Кажеш, у ремінній куртці, а часи вже й до вуха прикладала? Харашо. А Микита от ні звідки не приїхав. Микита тут у хліві... Микита тільки й викрягне, що в яку фурманку, тільки й заробить, що пляшку самогону продасть... Не всім же по поїздах кататись, не всім же панками при часах...

— Ну, так що ти мені! — прошепотів злостиво до гаданої Василини. — Указ ти мені? Сам знаю, де мені місце!

— А на біса ти мені здався, що я тобі — указ?! — засміявся Василинин образ у нього перед очима. — Ото, але! Ванька - шахтар от приїхав, а ти сидиш тут, у гною бабраєшся, бо ти сільський когут. Когут!

— Когут! — прошепотів Микита й аж вирівнявся коло ясел, злорадо усміхнувшись! Таке слово трапилось! Ніби довго шукав його й оце знайшов — він і є сільський когут!

Знову іде хтось, ще й співає. І чого б ото я співав на вулиці?!

Микита згадав, що давно він не виходив на село й не співав. Заспіваєш тепер!

Як почалась колективізація, Микита співав ще, навіть сам пісеньки складав. Це ж він пустив по селу «куплети», що — питається соз морозу, чи є чоботи для созу, — що — нема чобіт, тільки лапті, розлетиться соз на клапті. — Ого! Микита вміє!.. А потім колективіст Зігнибіда сказав йому коротко й ясно, що співати не можна, а як він, Микита, хоче співати, то хай іде туди, де співають сільські куркулики. — Поняв? — запитав Зігнибіда й додав: — Ми про тебе вопроса не ставимо, потому, як ти бідняк, до середняка лиш добираєшся, а — бачу я — підкуку. енко ти і не дарма затявся їти до колективу.

Відтеді перестав співати і про любов, не то що про колектив. Щоб і не чути! Тепер же і співати людині не дають!.. Усім'ячко!

Засівся у свою оселю, — коло конячини, у возовні, в комірчині, зрідка коло куба — та й усе. Ніби й постарів, запустився. А був парубок на все село, компанію водив... Ми-чупося.

— Когут і єсть! Когут! —
Промимрив і пішов до хати.

* * *

Смокотало під ложечкою. Дав сшиїника браткові, що розклався серед хати з санча-тами й майструє. Сів і цигарку звину товсту - товсту.

Глянув з - під лоба на батька — сидить стрий, упряж латає. Закрошаний, худенький рижий... Не такий, як у людей батько! Що з таким зробиш?!

Зиркнув батько на сина, таки з - під лоба, рямінчика у дірку просилував.

— Климів з шахти приїхав. Не бачив? — запитав обертаючи шлею на другий бік.

— Не бачив.

— Там такий, що й не сказати. Вилюднів хлєпець. Десь більше сотні загібає місяця.

Микита кутив, дивлячись у вікно.

— Щастя людям — казав далі батько, — повертись там, чотири дні поробив, ятий погуляв, гляди — місяць збіг і сотня в кишені.

Микиту стало не видно в диму.

Батько почекав, поки розійшлися сиві сувої з - перед синового обличчя й запитав серйозно, навіть шлею відклав набік:

— А чи в тебе не дві дірки в носі?

Микита зиркнув на батька. Старий невгавав:

— Вже я ці злидні сам обйду якось, чого тобі тут капаріти?..

— Давайте обідати, — вдався Микита до матері, що, миючи посуд, прислухалася мовчки до розмови.

* * *

Від Микитових воріт сотня розмашних скрипучих кроків і — Василинина хата. Це ж своя хата, частка рідної оселі, та й годі! Звикся. І ці ворота, — Василина вихитує

их вечорами, опираючись грудьми, вони навіженно скриплять і дражнять собаку....

Це ж свої ворота! Микита ось навкєс сам прибив свою дошку, по добросусєдському.

Вдовиця Мотря не має синків, нема кому чоловічої роботи робити. Дочка, правда, впра-ляється, та куди ж їй! Одна скрізь не догляне, не парубок. Яке там не є, господарство —

хорівчина, вівці, навіть конячину тримає вдовиця, — а чоловічих рук треба.

Десяток скрипучих кроків і — знайомі, свої двері. В хаті тепло, чистенько прибрано, ніби в суботній вечір... Сидить тітка Мотря, пряде, стиха співає.

А Василини не видно.

— Добровечір! — вітається Микита, і голос його здивований.

— Доброго здоров'я! — відповідає тітка Мотря, встає, стирає хвартухом з ослона. — Сідай, Микито. Оце сиджу сама й співаю. Хто б подумав — весело старій! А Василинка

тєсь до читальні з дівчатами пішла, нащо воно їй тільки здалося?

— До читальні?

Микита завиває товсту - товсту цигарку. Мовчить. Його смокче під ложечкою.

— З шахтарем? — питає тихо між іншим і слинить крайок газетного паперу.

— Заходив, заходив! Як же — сусіда!.. А знаєш хлопця такий веселий та обхильний. Як начепися: одним тягом — «Підемо» та «Підемо». — Я й кажу: — То вже пройди, подивись.

— Ой, хвостиком, ти крутиш! — в тон тітці Мотрі думає Микита, а вголос погоджується:

— Хай пройдеться, подивиться. Я це яграз і думав поговорити з вами, тітко Мотре на одинці, щоб уже остаточно. Так це я й кажу, весна на носі, пора нам спрягатися. Одно не потягне того, що двоє. Як ви на це?

— Гарячий ти, синку! Я ж тобі казала вже — хай переголотиться трохи з отими колективами... Не знати, що буде звавтра, як на купині сидимо... Та й Василя моя ще зелена - молода. Хай зачекає.

Що там уже не говорили цього вечора, але так і залишилось — хай зачекає. Микита тільки начадив сильно махоркою, — нащо вже звикла тітка Мотря, а й та трохи віджилила двері до сіней. Дуже начадив Микита!

Сонце давно вже сіло, як ішов додому. Ніч наставала прозора, скрипуча, гостра. Зорі мигтіли на мороз і то на кріпкий мороз.

Але Микиті не було холодно. Сам до себе кивав головою і тихо, сумно матюкався. Хіба він учорашній, хіба не розуміє, куди гне тітка Мотря?

До хати не пішов. Сів на засторонку сіна у stodолі. Знав, що йтимуть з читальні повз ворота — почує.

Пройшла, може, година. Ніби вгрівся зовсім, а як почув гармонію — почало тряссти.

Встав. Усе нутро колотило від холоду. Помахав руками, надувся, зігрівся трохи й вийшов до воріт.

Вдалені на горбочку видніло троє: в середині Ванька з гармонією і близько так по боках дівчата. Ванька не грав, тільки ніби розмовляв ладками, весело так говорив, перебирав, а чоботи скрипіли й не розібрали, що говорять. Потім Ванька взяв баском:

— Я собрание держав
По советском поводу...

Жартівливий голос закінчився сміхом — реготались дівчата, зайшла й гармонія та й стихла.

Василина тоненько затягла:

— Не воткрою больше дверь
Хоч стучи до ноч - ки - и...

Далі Василя не знала, мабуть, бо замовкла, а Ванька повернувся до неї і чітко проказував, співаючи:

— Делегатка я тепер
В красеньком платочке

І знову плутали тоненькі голоси і проказував баском:

— Да й не ругайте ви меня
што в грязной косиночке —
я на руднике жила
таскала носилочки.

Гармонія тихо скромно супроводила.

Микита бравово вийшов на дорогу, розставив руки.

— Стоп! Це ти, Ванька, з делегатками? — І тихо по діловому: — Я до тебе заходив маленьке дільце.

Микита в розхристаній свиті, з заламаною шапкою наступав на компанію, ніби між іншим пригорнув до боку Василяну подружку Фросю, потряс руку Ваньці — парубок на всю губу.

— Ну, як живе - пасється? — вдарив Ваньку по плечу, наче пробував міць шатрареву.

Плече не подалось. Ванька у шквірянці на ваті здавався дуже широкогрудим і ростом дорівнював до Микити. Дивився на колишнього друга трошки здивовано, але веселе обличчя його пашіло морозом і сміхом.

Взяв за плечі Микиту, потряс — гармонія звисла на ремені — і вийшло так, ніби вони не змовляючись помірилися силою і обидва зістали задоволені один з одного.

— Харашо! — сказав Ванька й підібрав гармонію.

Ішли дорогою.

— Що там чути у вас під землею? — запитав Микита.

Дівчата пригорнулися одна до одної. Парубки розмовляють, то дівчатам тільки слухати — не бабське діло втручатися.

— Нічого, браток, норму так - сяк вибиваємо.

— І не тісно під землею?

— Та тобі місця вистачить. Хоч сьогодні. А на землі як?

— На землі тіснувато. Від політики тіснувато, можна сказати.

Микита не хотів показати себе зашкорулим когутом і вернув на політику — ми, мовляв, теж не ликом шиті, кумекаєм у політиці.

— Воно б і нічого було, так не знаєш, що буде з тобою взавтра. Як на купині сидиш, мовляла тітка Мотря. Здорово заплуталось.

Ванька слухав, мав здивований вигляд. Потер руки, розсипав у морозному повітрі з гармонії веселий мотив — йому було все ясно.

— Хіба не знаєш дороги до колективу?..

Микита пробурмотів щось, помовчав і запитав дівчат:

— Чому замовкли, делегатки?!

— Які ми делегатки?! — приснула сміхом Фрося і прихилилася до плеча Василині.

Василина сказала:

— Це Ванька нас учив «страданія», як на шахті співають.

Микиту не цікавили пісні. Він збирався сказати Ваньці щось р і ш у ч е, не зважаючи на відтягав час. Раптом вирвалось, якось поза його волею, але сказав це гордо, коса зиркнувши на Василину:

— Думаю їхати на шахту.

Вертати не можна було — відчув це раптом. Вже Микита поїхав, вже шахтар, вже олучає получку, а вдома його чекає Василина... Вже Микита працює під землею.

Микита оце на вулиці з дівчатами, з Ванькою — так це ж він у гості прийшов! Це відне село й милі дівчата, й хороша ніч така... ах, чорт його передери, ніч яка хороша! Повітря прозоре, й зірки, як показалися, мигтять, здається, не лише над головою, але й на землі скрізь, з - під чобіт іскрами морозними скачуть.

Про шахту чув і боявся шахти, але вже не вертати. Через це така мила оця вулиця і оцей гурт — он на - зустріч іде Панасок - коваль, сестра Панаскова до воріт вийшла якраз спинилися коло Василининої хати.

— Чи не зайдемо до тебе, порипаємо, посидимо? — весело вдавсь до дівчини Микита. — А ти, Ванька, там порадиш, як і що.

— Це діло! — сказав Ванька. — Ідьот! А шахтар з тебе буде на ять. Відро вугля підіб'єш за пів упряжки.

Засміялися.

Тітка Мотря вийшла, запрохала до хати.

В снігах весело тупали, обмітали сніг, фукали з морозу.

А через пів години Микита, здіймаючи Василину в повітря під задьористі ритми гармонії, питав:

— А будеш чекати?

— Буду, — стверджувала Василина весела й рум'яна від польки. Їй тепер і Микита подобався. Вдень він побрився, намазав волосся маслом, надів нові чоботи... а й не такий, як був: не сердиться, що пішла з Ванькою і вже, можна сказати, шахтар.

Вечір минав весело й хороше.

Як там обдумувалось і передумувалось, але за два тижні Микита штурмував вагона разом з іншими і щасливо добився другої полицки. Правда, з деяким бешкетом: Микита поставив свого сундучка, знявши з полицки блискучу скриньку з замочками. Власник скриньки спалахнув, заборгався довкола Микити, швидко тараторивши про якісь інструкції, але, як був він низенький, не показний з себе й панкуватий, то Микита, двозначно вилаявшись, прорік йому, що перше місце у пролетарському поїзді належить

шахтареві, і видіз на полицю. Довкола матюкались і вовтузились — їхав на шахт гурт хлопців з Курщини, щось близько сорок чоловіка. Всі вони були зі скриньками як і Микита, і так само люто одвойовували собі місця, потім лягали, думали кожний своє, кожний копався у своєму барахлі.

Іхалось добре, думалось про майбутнє, про хустинку, що вишила на спомин Василина, про сорочку, що обцяла вишити, поки Микита приїде. Думалось про три пляш первака у скриньці — не знав, яку їм визначити таксу, а казав Ванька, що шахтарі не ду- п'ють, бо й нема на шахті гіркої. Нема, значить можна зацінювати.

І ось настав очікуваний ранок. Микита напружено розглядає з вагітністю в оці шахту Ванькові слова:

— В нас шахта новенька й чистенька. Не шахта — шкляночка!

Як глянув Микита на місце свого майбутнього життя й кар'єри, так і згадався ц Ванькові слова.

Ще згадався якийсь плякат — там так само над усім випиналась піраміда породи й вибагливі спорудження. Вантажні потяги, корпуси — все тут, як на плякаті — чисті здаля під сонцем і морозом — не вистачає лиш величезного шахтаря з лямпочкою, що стояв би над усім цим і тримав би «100%» у м'язистій руці. Зрідка мигне де між рештованням постає робітника — непомітна така, маленька.

На горб простяглася колонія білястих новеньких будинків, стала на тлі синього неба, ніби відпечатувалась. Цілий городок! І квіткою виблискує обмерзла башта водогону. Серед великого майдану здіймаються ще в рештованні якісь витворні палати — Ванька казав, що будуватиметься палац культури — той, що для всіх робітників. От у якому де- буватиме Микита! Це тобі не хатина і не стайня — ціле життя там і вгроблював! Микита був когут, це вже й дурному ясно і ясно, що Микита прямує широкими кроками до свого якого життя!

Так під дванадцяту годину рівною широкою вулицею робітничого виселку йшов Микита зі скринькою на плечах і зрідка поспитав, де № 94 - й. Будинки стояли всі нові, двоповерхові й однакові. Ні воріт, ні рябого собаки не було, щоб упізнати, де саме мешкає Ванька. Але виявилось, що за табличкою з номером легше знайти, ніж з по- вими ворітьми й рябим собакою.

Ванька лежав на ліжку й читав газету. Біля стола три молодих, як Ванька, паруб- чаків грали в чорні кісточки.

— Живуть люди! — заздро подумав селяк.

Досить простора кімната їхнього гуртожитку містила п'ять ліжок, була оздоблена барвистими плякатами й портретом якогось великого начальника — чи Сталіна, чи Ворошилова, але не Леніна — це Микита міг певно сказати.

Ванька зустрів привітно, зрадів. Порадив, як прийматись на шахту.

Він з другої години мав працювати.

По дорозі проводив Микиту до біржі.

— Ну, як там Васирина? — запитав серед розмови.

Микита глянув на шахтаря. Ванька, у величезних незграбних чоботях, у брезентовому спецї з башликом на голові, здався йому не страшним суперником, і Ми- кита відповів весело й гордо:

— А хороша дівка? Га?

Сам він, широко ступаючи, в розвіяній світї, з чубом з - під шапки, ніс на собі парубочьку статність, рухи робив широкі, від себе і вони свідчили в ньому не витрачену силу.

Але шахтар відповів самовпевнено:

— Кого б питав! Дівка на два ять!

— Підлатаюсь на шахті та й буду щось думати.

— Думай, думай, — усміхнувся Ванька. — Ну, ти топай осюди — показав на буди- нок біржі — до тих он дверей, а мені пора на шахту.

Ванька повернув убік по соші, а Микита оглянувся йому в спину й подумав:

— Слабо тобі тягатись зі мною!

В маленькій кімнатці коло єдиного віконечка юрмився гурт. Це були такі ж хлопці, яких багато бачив Микита на станціях і в поїздах, — у ватянках, у свитах і спецах, котрі поприрджали з сіл, з колективів, з наймів, котрі облітали вже мало не весь Донбас, за-

пробували роботи на багатьох шахтах. Там їм не подобалась ідальня, там у бараках тісно, а ще десь мокра шахта і спец поганий.

— Відбув чотири упряжки і фі - іть! — казав дебелий парубок у черзі перед Микитою. Він матірно лаявся, сякався вбік Микиті на чоботи, й весело скаржився, що тепер трудно загріти місце.

— На одному місці скушно, — пояснював колишній безпритульний. — Я поработал місяць на Капітальной і тягу. Тут поработаю місяць і дальше тягу. Мене не пришиють, тому скушно на одному місці.

Було тут двоє з будівельників. Вони записувались у шахту до весни, казали, що на дворі холодно зимою працювати, так вони в шахту, там тепло.

— Ну, ну, лизь, погрійся! — обізвався шахтар з пунктом.

Він сам так рекомендувався і Микита тільки потім зрозумів, що то є «з пунктом», коли той скаржився:

— Мене по третьому пункту турнули, кажуть, не добросовісне отношеніє до виробництва. А кажу — мать вашу...

— Кажеш, коли вже турнули...

— А мені що, я погуляв тиждень у дядька на селі та й знов запишусь на роботу... А там знов погуляю. А що наша жисть має отак пропадати у шахті? Ні, братику, це, брат, не діло.

Аж потім Микита розібрав, що шахтар з пунктом залив за комір. Його таки не прийняли на біржі. Посилали ще по якісь довідки, він вишукано - майстерно лаявся, кричав:

— Бюрократи!.. Каждое хамло zaczynaе задаваться, посади только його на ржавий табурет, сразу бюрократом стане.

— Оце справжній шахтар, — думав Микита, — не дуже з начальством панькається.

Сам він з тривогою підступав до віконечка, м'яв у руках папірця з сільради, складав у четверо і знову розкладав, переминався з ноги на ногу й відкашлювався, то чи ж було йому не поважати цього сміливого шахтаря!

Подав у віконечко посвідчення. Товариш подивився й передав другому, що випишував хлопцям папірці.

— Усе плинний склад, — сказав він.

Микита не знав, що то за штука — «плинний склад» і не знав, що він сам до нього належить. Микита не знав, що оцей «шахтарський» гурт і є той плинний склад, той народ, що загрузає поїзди і станції Донбасу, канцелярії, особові столи й нарядні, той народ, що, не знаючи і не люблячи шахти, як знає і любить її шахтар - кадровик, створює нещодадки, поглиблює прориви і шкодить шахті.

Зрештою, це Микиту мало цікавило. Він бачив перед собою шахтарів, ловив кожне їхнє слово, поважав у них досвідченість, що її не хватало селякові.

З біржі послали до особового столу, до міліції й нарешті поліклініка мала визнати його придатність до праці під землею.

— Сміхота! — пхекав собі під ніс Микита. — Хм... ніби хворий — до дохтора! Та з мене не то що шахтар, два получиться!

Був він задоволений, всі справи вже зробив і тепер ішов до поліклініки.

А до поліклініки якраз і небезпечно ходити парубкам, що приїхали влаштовуватись на шахту. Якраз і небезпечно.

Поліклініка лікує все: зуби, живіт, прибитий палець, горло - вухо - ніс... І в поліклініці завжди повно людей, а люди ці, як звичайно на шахті, — шахтарі. Вони сидять у коридорчику, смалять цигарки й розмовляють. Цей коридорчик треба проходити форсованим кроком і затулівши вуха, інакше тебе зацікавить розмова і ти заслухася і не піднатася на шахті, не зіб'єш копійки на весілля, твою дівчину буде вчити «страдания» иший у ремінній куртці, а ти залишишся когутом, сільським зашкарбулим когутом.

Микита не знав про цей своєрідний кліюб. Він сів на ослоні і звинув цигарку, не пускаючи жодного слова поза вухом.

Шахтарі розмовляли. Вони собі спокійно розмовляли, як розмовляють люди вихідні, що хворість їм не дуже допікає, що часу їм вистачить. Вони підкидали в розмову кожний вое, оповідали по - черзі, як оповідають анекдоти...

— Оце так і в нас було. Тільки ми не садили лаву, а вона сама сідала. З полудня як почала тріщати кровля, а далі пішло ламать стойки... Ми — кріпити!.. Куди там!

І пішло!

А другий:

— То, як завалить вихід, пустяк. Зі мною інше трапилось. Робив я в горішньому забої.

І пішло!

— Стой, за мною черга. Ти ж знаєш, що тепер скрізь у чергу!

— Ну - ну, давай!

І шахтарі піддають. Кожний хоче, щоб цікавіше, кожний — щоб страшніше.

А Микита крутить товсті - товсті цигарки й відчуває у руці папірчика з біржі, той папірчик свідчить, що Микита вже шахтар і буде робити під землею... отам, де таке відбувається... І Микита смалить, смалить. Його смокче під ложечкою.

Не Микитине діло визначати шахтарям стажі й не знає він, по скільки років працювали ці дядьки під землею, може вони там і зістарілись, і може стаж їх — ціле життя, це не Микитине діло, але він зовсім виразно бачить, що шахтаря за одну упряжку раз заливає водою, двічі вбиває газом і тричі привалює коржами. Кришка! Микити вже нема на світі, прощай, Василю!

До приймального покою впустили п'ятьох зразу і, в'яло роздягаючись, Микита спостерігає, як лікар вистукує попереднього. Ось він двічі провів по кучерявих грудях руркою, подивився і сказав одягатись. Підступив Микита.

Лікар так само слухав і постукував, а руркою по грудях провів інакше ніж іншим, це Микита добре прикмітив. Отому зарослому провів двічі низу, вгору, а Микиті хрестом!.. Чому саме хрестом?

Здумав Микита, йдучи виселком:

— Каюк мені. Батько за тілом мабуть приїде, не дасть тут поховати. А як він приїде — хіба одним конем? Ясно, спряжеться з Василюю... А може й Василюна приїде. Хоч би сорочку встигла вишити... Приїде, а тут Ванька... До клубу повед... Не забукай, хоч мертвого, Василю!

Зимовий день спадав. На шахті бадьоро - ритмічно грюкало.

3

— Рушаймо, — сказав десятник і Микита під полою піджака перехристив груди.

Досі вони стояли при цементованому вході в похідну шахту. Десятник розмовляв з якимсь шахтарем, а Микита очікував його й дивився в похилу темну тунель, де зникали рейки й електричні проводи.

Пішли.

Незвично тримав лямпочку, перекладав з руки в руку, поглядав на горішнє кріпіння — рейки забетоновані, воно й крепко ніби, але ж то тягар, гей!.. Спіткнувся на шпалу. Обіззався десятник здала:

— Не відставай, шахтар!

Швидко стемніло як! Кілька кроків пройшли і — хоч у морду дай. Тільки десятникова лямпа спереду блимає.

— Чи не вернутись потихенько? — подумав Микита. Але згадав Василю, батька, Ваньку і швидше потюпав униз за десятником. В душі його леді - ледь жевріла маленьким вогником надія: Ану ж не привалить! Ну, от так трапиться, що якраз його, Микиту, не привалить... день так, день сяк — і сотня в кишені, і знову сотня, і знову... От і Микита приїжджає додому, й сусіди знають, що шахтар приїхав!.. От, як би не вбило!

Йшли вони довго, може пів верстви чи й більше і все стрімко вниз та вниз. Десятник зупинявся, розмовляв з шахтарями, що раптово виринали ніби з землі. Розмови їхні були не зрозумілі й таємничі. Один казав, що лава добре сіла, а на кого вона сіла, Микита не знав, тільки на когось же вона мала сісти! Один запитав, оглянувши мовчазного Микиту:

— А це новенький? Ну, як, подобається? — влався він до «новенького»

— Нічого, не боюсь! — несподівано для самого себе відповів Микита.

Шахтарі зареготались.

— Я знаю, що не боїшся! Я ж і не питаю про це!.. Ну - ну, йди.

Нарешті десятник показав убій, куди завертала шахта. Там було вужче і не так обре кріплено.

— Ось по цьому штрекові й твоя лава. Запам'ятай, де тобі повертали.

— Харашо... — глухо відповів десятникові, оглядаючи кріплення.

Пішли. Зрідка треба було пригинатись. Обидва мовчали й Микита почував, що звисає до шахти. Не такий чорт страшний, як його малюють!

Дуже доречі побачив спереду електричне світло й людей, що метушились коло вагону. Спокій і якась розважна бесіда в цьому гурті розважили, одвели душу. Відважно. Десятник показав до інструментальної, сказав узяти лопату. Виходить — тут працювати Микиті.

Десятник розмовляє з шахтарями, щось радить, щось наказує. Микита стоїть вчепки, й погляд його владно засмоктує лава. Вона, ніби глибочезна піч, виведена шарові вугілля, що метровою товщею лежить вдовж бокових стін штреку, й сам її земничий дух моторшно вабить новачка. Він прислухається, приглядається, присвічує лямпою. Там густий суморок, у цій пащі. Тьмяно впало світло на сіре земляне піднесення, що вперлось на зуби підпорок, шкляними гранями одсвічує антрацит, нерухомий конвеєр, що язиком повис на штрек, зникає десь в чорній темряві глибокого горла. Паща ніби клацнула зубами й застигла роззявлена... Але ось звідкись почулося:

— Ка - ача - а - ай!..

Десятник повернув підйому коло якогось апарату на стіні, в горлі лави заклекотало, гарчало, язик конвеєра почав шарпатись і плювати вугіллям у вагон.

В Микити вийшла помилочка: він узяв з чогось, що насипку звуть лавсю і дуже швидко був уражений, як помилочка з'ясувалася.

— Лізьмо в лаву! — запропонував десятник і став коліном на краю діри.

— А чого ми туди поліземо?! — запитав Микита.

Десятник здивувався:

— От тобі й на! Ти ж найнявся за накидника?!

Чи Микиті було сперечатися? Він уже зрозумів і піднімався в лаву.

— Ведіть уже, куди знаєте! — розпачливо сказав до десятника. — Мені що! Я по-у хоч до чорта в зуби!

Ця широка піч десь не має собі кінця! Тільки чутно: далеко втемряві шарпаються Микита і звідти повзе вугілля. Виходить, у цій печі працюють, а Микита і йти не може їй!

Рачкував. Десятник підвівся, йшов ногами. Підвівся на ноги й Микита, глянувши на кріплення зрідка підпирає голу тверду землю — хотів проскочити від стояка, другий розпил і затявся спиною — аж сів. Десь мабуть в'язок зовсім розміщився, олем аж у пальці віддало. Тільки ахнув.

— О, тут рублики не дарма даються! — подумав собі.

Лави йшла все вгору та вгору. Микита захекався.

— Ще далеко? — запитав він, сідаючи й відсапуючи.

— А ще стільки буде.

Непривітно зустрів вибій нового шахтаря. Три лампи освітлювали пилюку, покрив кровлю над головою й людей: двох біля вугляної сітки — вони відбивали груду кинками і клинками — й одного біля оцього навіженого корита, що так невтомно спається.

— Кровля поганенька, — вдався один до десятника, — а лісогонів десь не видно, чим кріпити.

Десятник узяв клинка й постукав у кровлю.

— Оцього коржа треба зняти, а цей не відколеться, — сказав він, — тут поперечна стина.

Микита притиснувся спиною до підпори, слухав і стежив за кожним рухом.

— Оцього гроба доведеться вивалити...

Новий шахтар глянув за десятниковою рукою: на гладенькій земляній стелі вугля-рисою обмальовувався по породі ніби невеличкий гріб.

«І хрест на грудах і гріб над головою» — подумав Микита.

— Це як вивалиться на голову — каюк! — попереджав другий накидник. — Його раз у примітиш, а воно гірше за коржа... Ну, вішай лямпу та й навалой огареду, «в лоб». Починай.

Болісно відчував над собою незмірну товщу землі, сидів наструнений, напружений докраю. Страшно було, що гуркає конвеєр, що шахтарі дупають чорний камінь у повний розмах: здавалось Микиті, що від найменшого звуку сяде вся ця товща на голову і — кришка! Вуха ловили все, що могли, і серце тенькало.

Раптом десь у шахті двигнуло, глухо віддала товща далекий вибух. Микитині очі на мить витрищилися, він рвучко подався вперед, але затримався, щоб не зірватися з місця й оглянувся на шахтарів, чи не помітили. Вибійникам ні в гадці не було, а накидник запитав, здивовано придивляючись до Микити:

— Ти чого так?

— Нічого. Це я прислухався — десь гупнуло.

— Добрі вуха маєш! Я й не чув. Десь мабуть бурки випаляють... Ну, ніколи навалоймо!

І знову, висаджуючи брилу за брилою на риштак, подумав Микита, що тут дають карбованці не за спасибі. Ой, та й важко ж було новачкові, ой та й незручно ж! Правда, й місця було доволі, але не міг же він відходити від свого стояка з-під розпила: ану привалить! І Микита витягав руку з лопатою, здала діставав вугілля, лопата викручувалась і груда спокійно собі сповзала з неї. Знову довго ловив її на лопату, і, виймавши, вже висаджував на риштак, як держално зачіпало за кріплення і — хоч плач! — брила падала на долівку. Правда, при лямпі досить і видно, але очі мав весь час мопотивно здіяні догори і працював напому: мусить же він дивитись, чи не летітиме на нього з кровлі! Викидав з коліна, а то раз півдвєся на ноги, і проклятий розпил той самий розпил, що оберігав Микиту від смерті, знову здер йому шкіру на спину. Важко - важко й не зручно було працювати Микиті!

— А ти відійди від кріплення, відійди! Пів упряжки сидиш на одному місці, обрав уже довкола себе. Ти он звідти давай!

Це добра порада! Микита й сам це знає, можна не вчити!

Сумно глянув на поколену кровлю і протягнув лопату до вугілля. Та воно лопату не йшло само, треба було підійти до нього. Микита тихенько виповз... Вибір штиб з - під брили й ворожив: коли груда зсунеться по парному числі лопат, то не вб'є коли по парному — привалить... Одна лопата. Дві. Три. Чотири. П'ять... Груда ворухнулась, але влєжала. Всю силу в руки пустив: ще раз, і груда повинна впасти. На шостій! На щасливій шостій лопаті! І Микита залишається живий!.. Прраз!

Груда й гадки не мала сповзати!

Сьому лопату набрав злегка, потяг до себе і — тут його вдарило в піт, — брила подалась, шурнула наниз і стала на ребро... На сьомому разі! Сім — яхидне, зрадливе число! Сім!

Швиденько загорнув і під розпил, до стояка.

* * *

Вибійник дає запальника. Микита не знає, хто такий запальник, його тут немає, але кожний дурень розбере в цій вибійниковій лайці, що той запальник занадто заощаджував час і динаміт і хіба нема в цьому чогось загрозливого?! Раз вибійник кладе, то вже певно він боїться. Не інакше! От він каже, що погано випалено. Погано кріплено, погано випалено... Доброго не чекай!

Вибійник клає вугляну стіну клинком, а вона стоїть, як мур, скалками сколюється. Тоді він сідає і хвилину оглядає її. Далі бере лопату й починає вибирати зарубки штиб. До самого дна. І стіна повисла, тріщить...

— Гоо! — вигукнув шахтар і швидко відсунувся від вугілля.

Микита здригнувся. Чекав з хвилини на хвилину...

— Вугіль робить! — сказав вибійник.

Що, він застерігає? Не радіє ж він, хоч голос у нього ніби й веселий... Та хитмі миле життя, цим шахтарям?! Який чорт!

— А що він робить? — запитав Микита.

— Вугіль робить — шахтар не робить! — відповів вибійник. Микита зрозумів: вугіль робить — шахтареві кінець і він більш не робить.

Розпачливо нагнувся до грудяки, обхопив руками, щоб викинути на риштак, тут заду:

Гу - у - у - ррр!..

Вибійник рвучко подався спиною назад і просто на Микиту. І хто скаже, що вигук вибієників був радісний, а не передсмертний? Микита в цю мить не бачив шахтаря, але він чув цей вигук, сам айкнув навіжено, випустив з рук грудомаху і «латівкою» перемахнув через конвеєр. Все це сталося в одну мить. Микита встиг тільки одумати: «От тобі й СІМ!» і вже біг рачки вниз до штреку в темряву, налетів на підпору, гупнув лобом, підвівся й до решти розмідив проклятушого в'язка на спині.

Він утікав рачки, натикаючись плечима, руками й головою на кріплення, запам'ятований і спантеличений. Він не розбирав чи то грюкає конвеєр, чи десять зразу небудалих катастроф, не прислухався й до того, що там гукали й ахкали вгорі. Сам собі мислював, як його не задушило, і таки чекав смерті.

Як він дійшов штрека, знає він сам. Його бачили на насипці. Був зелений. Не відій, а зелений. Був понурий, розхристаний і без кашкета. Буйний парубочкий, набитий пилом, стояв в усі боки. На запитання — «Що там трапилось?» — цей шахтар відповів: — Біжи подивися, — і пішов штреком у темряву.

Від лямпочки випадкового шахтаря, до другої, до третьої — добився Микита — гора. Що це була за подорож, стояв в усі боки. На запитання — «Що там трапилось?» — цей шахтар відповів: — Біжи подивися, — і пішов штреком у темряву.

Від лямпочки випадкового шахтаря, до другої, до третьої — добився Микита — гора. Що це була за подорож, стояв в усі боки. На запитання — «Що там трапилось?» — цей шахтар відповів: — Біжи подивися, — і пішов штреком у темряву.

Від лямпочки випадкового шахтаря, до другої, до третьої — добився Микита — гора. Що це була за подорож, стояв в усі боки. На запитання — «Що там трапилось?» — цей шахтар відповів: — Біжи подивися, — і пішов штреком у темряву.

* * *

Довго тинявся коридором, нишком заглядував у віконечко, не наважувався підійти старшого, сказати про разрахунок.

Підбальорувала одна думка:

— Мене тут ніхто не знає, забудеться все — не було нічого й не був я на шахті.

Підійшов до віконця.

— Так що не можу працювати...

— А що таке? — запитав чоловік, темний з лиця від вугляного пилу. Робочий рахунок?

Микита сказав свій номер і пояснив, що йому важко дихати, коле в боку і смокче ложечкою, і через те він не може працювати в шахті.

— В лікаря ти був? Казав йому про це?

Слово по слову здивований технік мабуть побачив, що тут не так щось, розпирився, а в цей час до його столу підходить шахтар з двома лямпами й розповідає! розповідає про Микиту! Про Микиту розповідає! Айай - яй! Микита слухає коло віконця, у загодівні регочуть, всі регочуть, всі регочуть — заходяться! і технік повертається з нього, до Микити, і дивиться, ніби впізнає, ніби впізнає! і каже:

— Так, кажеш, під ложечкою смокче?..

Це сон! Це сон! Не треба, щоб була дійсність, щоб це справді качали воду з брагопарубка Микити — хай це буде сон. Швидше у своє село й там прокинутись... тік би, та військова книжка в особовому столі, треба її дістати до рук, треба — рахунок.

* * *

На шахті таки не залишився. І упряжку йому записали. Ніби на глум.

Десятник каже:

— Треба йому записати упряжку, потовкся хлопець, а це собі дорожче стане.

І реготали.

І Микита отримав три карбованці, отримав свого документа й довідку про те, що «працював при шахті № 18 на посаді навальника від 29 до 30 січня».

І знову Микита не шахтар.

— Когут! — сам себе злорадо назвав.

Ванька ввійшов до кімнати веселий, живий, можна б подумати, що від дівчат втрає хлопець, тільки з характерного блиску в очах людини, знайома з шахтою, він знала б, що Ванька оце тільки з-під землі. Так блищать очі після відпрацьованої упряжки — чи то від утоми, чи від пилу, а чи просто з темряви в забой.

Микита чекав Ваньки і тепер сторожко випростався біля стола.

Ванька поклав на стіл червоні чоботи й шматок сукна. Сказав:

— Так ти вже у відпустку? Чував, чував!

Микита розглядав чоботи:

— Скільки вигнав за це? — запитав він.

— Ні скільки. Це премія. За хорошу видобойку. А чув я, чув про тебе! Да-Шахти, брат, не треба боятися! До неї треба прислухатись і придивлятись, тоді ніщо тобі не станеться. Шахта не любить, щоб її боялись, це запам'ятай собі. Шахту, брат, любити треба, а не боятись...

— Любити?! — здивовано запитав Микита: — Шахту та й любити?!?

— А як ти думав? Я, братіку ти мій, тиждень у відпустці був, так я нудьгував у шахту! Ді... Для шахтаря в шахті є щось таке, знаєш, ну... для серця. Тягне, брато, і ніяких тобі! Як вугілля випалено добре й ризтаки не стають, так мені норму дати — одно удовольствие!..

Микита мовчав.

— Да-да, ти не дивуйся — шахту можна любити, і я от люблю шахту. Кожну роботу можна любити, хіба ти не знаєш?!

— Та звісно...

— А так. Хто до чого звик. Матроса на море тягне, мене в шахту, а тебе... а те куди? А тобі й під землею страшно й на землі тісно... Задніх ти пасеш, Микито. Не діло це!

— Пашло воно...

— Так значить, додому? — не слухаючи Микитино бурмотіння, сказав Ванька задумано: — А я думав, земляк, — сусіда буде. Ну, що ж, передай привіт, скажи, надаюсь згодом. Літом буду мати місяць, так навідаюсь.

— Кому ж це привіт, до кого навідаєшся? — запитав Микита й подивився на Ваньку з-під лоба.

Ванька мовчки усміхався.]

Мела, крутила люта хвища.

Потізд ішов поволі. Микита сидів на лавці біля вікна, дивився у снігову мряку й думав, як йому поводитись тепер у селі, що йому казати.

— А що, якби розповісти про себе весело, з жартами? Вірно! Саме весело і з жартами. Сусіди зі чаркою будуть реготати, а Микита — на бога шахту братиме. Микита відкинеться на стільці, примружить очі... пересміялись, а Микита далі, далі... і весело, з жартами.

— Вісзилися б ви, сами сусіди! І батько... От це шматок дурного! Як випрваджів, зібрав дядьків, поставив дві пляшки і хвалиться: — Син шахтар, синка на шахті випровіджую!.. — Випив, поліз цілуватись... А тепер їм веселого, смійся їм!

Веселого не було в минулому й не передбачалося спереду.

Ні Днібасі так мудро в іагтовзно залізниці, що на сотню кілометрів треба пережити три пересадки. В цьому Микита вже переконався, ідуци на шахту, й допіру від цих пересадок не чекав чогось дуже веселого.

У Днібасіцевому відсидів всього одну добу. Тут було не дуже весело й Микита почував себе так, ніби його виквасили в розсолі з огірків. Потізд, весь обліплений снігом, нарешті з'явився з поля, з куряви, й забрав пасажирів на Микитівку. І ось тут, у цій проклятій Микитівці, була найвеселіша пересадка. І не довга — усього годин десять.

Тут знайшовся хороший товаришок. Він був у Микитовому селі, бував і на Микитовій шахті й так само лаяв її, як Микита. Бу-увалий хлопець, душа — хлопець!

Одною пляшкою в Микитовій скринці стало менше. Не продав на шахті, так хіба з товаришом не поділилися?! Одну випили в куточку, а дві другі пляшки товариш

цей забрав, і забрав зі скринькою, забрав з оджею, з шапкою, з білизною, забрав з документами, з квитком, бо й ключика не мав він, щоб одмикати. Як було з замочком, так і забрав! Забрав, як Микита пішов на двір трохи поригати... А такий дружок був! Га?!

Поїзд нарешті таки з'явився і кондуктор таки стягнув Микиту з вагону. Але Микита вистрибнув на задній і на ступінках їхав до Константинівки.

От тут то, загортаючись у свиту і притуляючись до дверей, він згадав будівельників, що йшли на зиму в шахту грітися. Отут він зробив висновок, що добре було б тепер працювати на шахті, а потім відпочити, піти до клубу з Ванькою, посміятись, погомоніти з шахтарками і крепко заснути в бараку, випивши гарячого чаю! І ще один висновок зробив Микита, зав'язаний на ступінках по дорозі з Микитівки до Константинівки: не треба було брати первака на шахту, не треба було проклятого самогону, не треба й не треба!

У Константинівці йому не дали сісти на поїзд.

— Бюрократ, таку перетаку! — гукав він, «як справжній шахтар» до кондуктора, що стояв на ступінках заднього вагону. Залізничник засміявся привітно до нього й помахав йому зеленим хлабком.

Залишився чекати іншого поїзда, а з поля тільки мело, крутило, снігова хвища заліплювала очі. Коли він вирине, той поїзд? — шляхи заносить, засипає.

І отут на пероні, проклинаючи Ваньку, Василю, батька, сусідів і всіх знайомих малознайомих, він перестав комплектувати веселі пригоди в пам'яті для сусідів, Василини, батька і всіх знайомих і малознайомих. Йому було не весело.

* * *

Василина придивлялась з порога. Була вона в хатньому вбранні, у вишитій сорочці, без хустини. Світились здивовані очі, щоки червоніли так добре, що Микиті аж теньнуло всередині. Так би й обійняв цю гарячу з хати дівчину.

Завір'юха біснується, а Василина до воріт виходить.

— Ото але?! Це ти, Микито?

— Як єсть — я!.. Иди до хати, — простудися.

— А Ванька на шахті? Не приїхав? Ха - ха - ха...

Микита скипів.

— Ванька на шахті. Не приїхав. А ти знудьгувалася? Поклон передавав.

— Поклон?! Спасибі! Приписав письмо Ванька, пише, що приїде...—раптом стріпулася, руки притисла до грудей.— Ой, холодно! Піду я!

В порозі обернулась.

— А сорочки я тобі не встигла вишити!.. Ха - ха - ха...

* * *

Батько здивовано мовчав, кліпав очима, стежив, як Микита роздягався, сівши на лаву, виймав кисета. З синового вигляду старий побачив, що з ним розмовляти небезпечно, і тільки запитав:

— Та й годі?

1 — II. 1931.

Донбас - Київ.

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

ПОДОРОЖ ДО ЛИСЬВИ

Береги кругозору — вино густе,
розчиніть тільки серця двері!
Світ чудесний —

од сивих Таги пустель —
до багряних Херсонщини прерій.
Залишайте умовний поїзд часу,
пересядьте в реальний поїзд —
пийте з листя й колосся холодну росу,
безбережжя блакитну повідь!
Пий, мандрівнику, друже!

Долини пий
ненаситним, палаючим зором!
Випливають твої вогнекрилі степи
В срібночубі Уральські гори.
Твій край у лісі долонями влип,
коліна в моря заглибив.
Вливаються скиби пшеничних долин
у кражів блакитні скиби.
Врочистий голос соснових глибин,
мовчання ланів неокрівних —
пізнай, відчуй, полюби
нарівні
із степом рідним!..

На Уралі і гори, й долини є,
як і скрізь по нерівній землі.
Над Уралом сонце велике встає
чотирнадцяти весен - літ.
Витягаючи з рижого попелу хвіст,
тоне поїзд в графітній сосні...
Там багато гірських і долинних міст,
та долинне знайоме мені.
Якщо бачили вже — подивіться знов,
познайомтеся, як не знали колись ви:
місто Лисьва —

древнього озера дно
на березі озера Лисьви.
Он дрима під шоломом із хмар снігових —
— без сумних запинал, без прикраси.
Що в долині — не винні:
ні я, ні ви,
як не винна і наша кляса.
Двісті років мостили
в труп долин

древнє місто магнати державні.
Нині вулиці Лисьві — ровів гнилих
переплетені пасма іржаві.
Це походи льодів звели Колізей,
тільки більший од того, що в Римі.
На арені: ворухнуться і повзе
завод корпусами старими.
Вулиці — ланцюгами важких черепах
од арени вилазять до брами.
Хуртовина опилок дахи засипа,
хмари — дюни стружок над ярами.
Колізеєва брама — столітніх ялин
мовчазні і суворі шерехи.
Димовою завісою хмари лягли.
на мартенів червоний регіт.
Через день новака, що сюди завіта
брама сосен до себе покличе.
Там, під бронзовим дахом довбають життя
сімдесят робітничих тисяч.
Під снігами, під сонцем шиковані влад
стежать з гір заворожені сосни:
— кожен день четвертину цього числа
двір заводський ковтає й виносить.
Подивіться на піну потоків густих:
лиця блеклі, сутулі плечі.
Князів Шаховських ¹⁾ тавра сліди
десять весен не змили до решти.
Хай дощі найщедріші тебе поллють!
Більш, ніж інші долини чорні
тебе, Лисьво, обідили і твій люд
фабриканти, чи то пак, історія.
Треба люду твоєму так плечі звести,
як підвів у сімнадцятім голови.
Отоді і в долині не будеш ти,
бо в кайданах не будеш ніколи.
Хай будівлю величну борця плече
зносить гордо і легко...

То ж шкода,
що в твоїм цербокпі буває ще
і година й негода.
Рік тринадцятий усюди не був легкий.
Цербокпома і рокам в науку —
занотуймо:

у Лисьві були огірки —
тридцять п'ять копійок штука; —
трохи тістечок, досить гірчиці й халви;
дуже мало олії, м'яса...
Певно винні у цьому і я, і ви,
що вели заготівлі невчасні.
І слова ці — не сум, не лукавий докір,
тільки нагад: бійці промфінпляну,
що в майбутнє несуть наші дні нелегкі,
заслужовують

кращого
постачання.
Тим, що стали в ударному герці,

¹⁾ Колишні хазяї Лисьвенського металургійного заводу.

хай довозити транспорт встига:
і верстатам республіки серця,
і верстатам — по берегах.

На Уралі і гори, й долини є,
як і скрізь по нерівній землі.
Над Уралом сонце велике встає
чотирнадцяти весен — літ.

В берегах кругозору — вино густе,
розчиняє тільки серця двері!
Світ чудесний:

од тундри глухих пустель —
до гримучих Херсонщини прерій!
Пий, мандрівнику, друже!

Долини пий
ненаситним, палаючим зором!
Випливають багрянні твої степи
в графітні Уральські гори.
Хто в рядах будівничих — завжди оптиміст.
Через рік, через два — колись вам
нездоланий мандрівник іще розповість
про безхмарну, високу Лисьву.

ДРУЖБА¹⁾

(Повість)

Гудок рванув туге, як напнутий парус, настояне в ранковій свіжості повітря. Біля цехів розпливалось хвильне море кашкетів і блюз, пропахчених вугляним димом. До цього приєднувались все нові й нові потоки робітників.

Тривога не вщухала; із блискавичною хуткістю передавалась з уст в уста нічна пригода в деревообробному цеху. Є такі речі, що про них без люті не можна розповідати. Завдяки загальному обурення грізно злітала над тисячним натовпом, вібруючи в вишні зловісним шипінням пари.

Степан, ступаючи на заводське подвір'я, здавалось, губивсь у саявах згадок і уяви. Та мить перед ним вставала ніч і душне шопотіння глибокого парку. І ще раз образ замість ставав перед ним. Десь за заводським цементовим парканом здіймались важкими хмарами міцні пахощі трави. З цехів долітав брязкіт ланцюгів,—то вирушали на роботу шквирливі підйомні крани. Велике становище людей біля деревообробного цеху його здивувало. Робітники стояли, розмахуючи руками, зливаючись в одно ціле, на тлі зілзних металів, ніби висічені з граніту.

— Що сталось?

Лихі вісті, лопаючись отруйними пухирями, раптом сплутали всі Степанові думки. Він протикався крізь натовп у глибіню цеху, відчуваючи, як у грудях безсоромно виявся нестерпний білі. Ноги й руки, здавалось, починали рости. Біля довжелезного верстату, знайомого й дорогого Степанові до найменших дрібниць, складних деталей, правяв Щур. Голова завкому, директор й робітники сліdkували за найменшим його рухом.

— Нічого особливого — полегшено зідхнувши гукнув Щур. До обідньої перерви наднаємо ці пошкодження. Сьогодні станки підуть у хід..

— Дайш ход! — загукала молодь. — Смерть шкідникам!

Натовп загув, ніби в його жили включився струм високого напруження.

— Товариші! — гукнув голова завкому. — Розходьтесь по місцях! — Його постать зникла над натовпом.

— В обідню перерву буде мітинг. Товариші слюсарі й краща частина заводських спеціалістів обіцяють впоратись з ударним завданням. Через кілька годин станки підуть налагоджені до пуску. ..

Натовп хитнувся, розтікаючись у різні боки. Цех здригнув, як велетенський пароплав, коли станки рванулись до роботи. Вітер свистів у бистрих шківах, намагаючись розшукати барабанні перетинки.

Степан, закачавши рукава, збирався залазити під станок, щоб, відкривши гайки, дати Щурові можливість зняти пошкоджену деталь. Враз його погляд натрапив на постать гілки, що самотньо схилилась на вступ у цегляній стіні. То стояла Левова дружина...

— Галю, заспокійся, — підбігши до неї, промовив Степан.

— Лев хутко видужає, не треба себе надто турбувати, все буде гаразд.

Галя ніби лише тепер відчула разючу дійсність. — Пораненого Лева відправлено в лікарні. — Такі звичайні короткі слова, що промовив у натовпі якийсь робітник, чули її страшним змістом.

¹⁾ Див. Червоний Шлях № 5, 6, 7 — 8.

Біль мармурового виду, й приголомшені широко відкриті, сповнені сліз очі вразили Степана невимовною тугою. Він обережно взяв її під руку й вийшов з цеху за ними гналися наввипередки голоси гуркотливих станків.

Галля, спираючись рукою на Степана, ледве рухалась і виразно було чути, як з грудей у неї виривалось сухе часте дихання.

Степан почув, як обважніли його ноги. Серце змоталось, зупинилось, холодне з жахом кудись спускаючись. Ніжно притримуючи її голову, сам важко дихаючи ледве здержуючи крик туги та горя, забурмотів:

— Галю... Галю... не треба, заспокойся. Галю, хороша, бідна.

Галля раптом здержала ридання. Лише погляд застиг, відсвічуючись гірким болем чим жалем...

Степан, повертаючись до цеху, дістав цигарку й запалив, рука тремтіла й не могла рівно тримати запаленого сірника.

Робочий настрій оточення хутко передався йому. Гарячково стискував у руках струмент, як гостру зброю, що ніби з нею в цю мить мав кинутись на невідомого ворога.

День, пересовуючи свої важкі залізні ноги, брів поміж станками, а за ним Степан нові думки тужливі, як дим на степовій обрії. Певно вже Галля доїхала до лікарні. Лев лежить на білому ліжку, важко здавлює груди, щоб не вилітали з них поривистого глибокого стогону. Над ним мовчазно схилилась дружина.

Степан одірвався од думок, поспішаючи на поклики Щура. Вдивлявся в його сірі обличчя, схоже на вугілля, розпалений полум'ям обурення.

— Стюпо, я зараз біжу в токарний цех по відточені важелі. Кінчай збирати підшипник та промаслюй добре салом. Потім не забудь правильно розставити шарики.

— На валиках найбільшої швидкості розібало шарики — підшипники, — гукнув бородастий інженер, уважно обстежуючи верстат.

Робітники щільним колом оточили пошкоджену деталь. А Степан, просунувши тулуб під основу машини, кинувся збирати цементовані кульки і тут же їх перерахував.

— Не всі, — турботно тривожачись, передав він кульки Щурові.

Інженер, витягнувши з бокової кишені метр і блискучий кронциркуль, хутко визначив розмір кульки.

— У нас є кілька комплектів такої розміру, — зраділо гукнув він до Щура, що розгубився, не знаючи, що далі робити.

— Я зараз дам вам записку, — гарячково бігаючи рукою олівцем по маленькому аркушику бльокнота, звертався він до техника. — Підете й одержите комплект в інструментальному складі. — одірвав він аркуш.

Робота закінчилася ще з більшим палом. Те, що неозброєному теорією Щурові здавалось великою трудноцією, розв'язувалось при інженерівському співробітництві з значною простотою.

— Ех, якби ви раніш нагодилились, Петре Миколайовичу, — радіючи звертався Щур до симпатичного бородача: — На скільки б ми скоротили роботу, станки б уже давно ревіли на повнім ходу.

— А це, бачте, не від мене залежало. Наш обов'язок працювати там, де наказує начальство. Я Самбратову заявив, як прискорити хід встаткування, навіть просив, щоб послали мене на цю роботу.

— Він, звісно, на це не погодився? — запитав Степан.

— Уявіть собі, — не погодився, — підтвердив інженер, даючи розпорядження монтерам готуватись до пуску мотора.

— Хай, значить, самі робітники до всього доходять своїм розумом... А він, використовуючи становище головного інженера, знайшов краще, створювати між робітниками й спеціалістами такі взаємини, в яких було б найменше продуктивності, а більше шкоди. Ловко підстроював, — не відриваючись від роботи, вів далі розмову Щур.

До цеху з гуркотом вкотили кілька вагончиків, навантажених лісом, і тут же з них почали звантажувати довгі дошки біля нових верстатів.

Вже Степан під доглядом інженера налагодив підшипники. Щур з рештою слюсарів припасував важелі, насадивши на них рядки різних розмірів шестерні. Електромонтер стояв біля конденсатора, витираючи блискучу ручку, що стояла проти слова «стіна».

З самого початку роботи Степан знав, що вони встатковують надзвичайну річ. Ці верстати мусять прискорити випуск вагонів на їхньому заводі. Тому так запально працював, перебуваючи в такому напруженні, ніби змагався з останніх сил.

Хвилини втоми й вагання Щура — падали на нього з однаковою силою. Здавалось, усі товариші після невдалого закінчення роботи — можуть поставити його до стінки, разом з Щуром, на громадське посміховище. Тоді, разом з вагою й значенням швидко відчував завдання. І ось тепер після всіх турбот і праці, оживала кожна деталь верстату.

Щур подав монтерів знак. Монтер рванувся, заговоривши живою мовою про свою могутність. Паси, обнявшись з численними шківками, війнули зовсім непомітними для людського ока лініями спиць.

Божівільний вітер стружок знявся перед очима, як сніговий вихор. Незвичайний для цеху шум, гуркіт нових верстатів, примусив робітників вдовольнити розворушену цікавість.

Інженер бігав з Щуром біля верстату, контролюючи кожний рух стругальних ножів. Робітники товпились біля купи проструганих дощок, випробовуючи рухи молотки по поверхні простругки роботу нового станка. Простругані дошки вилітали з надзвичайною швидкістю проти швидкості в старих верстатах. Ці два велетні вільно можуть собою замінити десяток старих станків, що своїми незграбними тілами займали майже весь цех.

Гурт робітників зростає з кожною хвилиною. Раптом гудок грізним ревом роздер шум заводських механізмів.

Степан нашвидку поспідавши, поспішав — оточений гуртом товаришів — на мітинг. Окремі цехи за сніданком уже встигли зганьбити шкідницьку роботу кількох заводських інженерів і одразу зібрались на загальнозаводський мітинг.

Гомін натовпу плив велетенським цехом, розбиваючись на окремі згуки об товщу металевих мурів.

Хуртовина обурення зростала з кожною хвилиною.

Голова завкому закінчив промову, а за ним почали виступати робітники. Слова падали в цеху, як удари молота. Терпкі губи Рубана, слюсаря з Митричевої бригади, нерухомо випилювали, мов крицевим терпугом, гарячі слова.

— Ніякі шкідники, ніякі буржуї й злочинці не зупинять соціалістичного будівництва. Нас повідомили сьогодні, що ниточки заводського шкідництва мають своє кохання в центрі. ДПУ — захисник Жовтневих завоювань руба шкідництво мечем пролетарської диктатури. Стіну, яку поставили на дорозі реконструкції нашого заводу — Майкини та Самбратови, вже збито при допомозі робітничої ініціативи. Честь і слава товаришам, що, не шкодуючи життя, відбивають наступ контрреволюції, підлих агентів світової буржуазії.

Грім оплесків знявся величною хвилею.

Степан загриб з лоба витке волосся, що настирливо лізло в очі, й попросив мовчати.

— Товариші, — виходячи на трибуну, твердим рішучим кроком гукнув він, — ми зібрались сюди, щоб залямувати ганебну роботу шкідників. — Гамір стих, і Степан виступив перед собою лише тисячі уважних облич. — Попередне слідство встановило, що частина закордонних верстатів, одержаних у нашій заводі, зовсім непридатна для роботи. Контрреволюція знаходить спільну мову з бюрократами й в такий спосіб затримує й шкодить відбудові нашого господарства.

Але марні надії. Ворогові не вдалось замаскуватись, щоб і далі продовжувати ганебну діяльність. Козирі вибито з хижацької руки. Хай відданість червоного партизана тов. Лева буде нам прикладом в обороні здобутків Жовтня. Товариші! Щільніше гуртуйте ряди партії Леніна, авангарду робітничої класи. З більшою силою й напруженням ставаймо до роботи.

Хай живе ДПУ!..

Оплески залунали, як пневматичні молотки. Степан, ледве стримуючи хвилювання й підійом від висловленої промови, зійшов з трибуни, нирнувши в коло товаришів.

Після нього з коротенькою промовою виступив бородатий інженер Петро Миколович, від імени техніків та інженерів заводу.

— Ми плямуємо ганебну роботу зрадників — говорив він. — Радянські спеціалісти будуть завжди йти в ногу з пролетаріатом за проводом комуністичної партії. Встаткування двох закордонних верстатів, які вже працюють, подводять продукцію деревообробного цеху. Це дасть нам можливість безперерйно спільними силами виконувати виробничу програму випуску вагонів.

Робітники радісно сприймали щирі слова старого інженера.

— Це нашінстий старик — захоплено плескав у долоні Митрич. — Побільше б нам таких.

Гудок дражливим ревом міді завібрував у повітрі. Ліс руг, піднісшись догори, затвердив бойовий зміст резолюції. Робітники посунули, наступаючи ногами на брязкітливое залізо. Частина їх потекла густою масою через деревообробний цех.

Там, уже інструктуючи станкових, метушився Шур.

— Ану покажи, Саша, закордонну механіку, — загукали, зупинившись проти верстатів, робітники. — Покажи, як струже цей рубаночок, — промовив хтось, ляскаючи рукою по дугастій поверхні верстату.

Шур, не хапаючись виключив рубальник і перевів компенсатор на хід, а потім на роботу. Гостро відточені леза колісаток і численних ножів, з ревом вгрузили в довжелезне тіло товстих дощок. Метелиця стружок злетіла над станком, вабила зір, як перший сніг. І раптом гомін і радісні вигуки робітників втонули в морі шумів. Шур лише виразно бачив, як сяли очі й ворухились губи товаришів. Але щось розібрати, крім захоплення не можна було за ревом верстатів...

Степан так захопився бистрим подаванням дощок, що непомітив, як до нього підійшов Васюк.

— Ну, як верстати? — гарячково запитав, стримуючи поривчасте дихання від швидкої ходи.

— Як часи! — гукнув у відповідь Шурів вислів, махнувши рукою на ярус проструганих дощок, що збільшувався кожною хвилиною. — Ти на мітинзі хіба не був?

— Ні. Іздив з Галею до лікарні одвідати Лева. Він переказав вам вітання й просив не турбуватися.

— Значить, Лев скоро видужає? — схопившись за плечі Васюка, Шур по-юначому його торموшив не в силі стримати радість.

— Самбратова, Байкіна й ще одного гада заарештовано.

— Браво! — дуже загукав, плескаючи в долоні, Шипко, що одразу опинився біля товаришів.

Дощки без відпочинку ляжливо пробігали крізь залізке нутро верстату, приблискуючи обшліфовану поверхню.

— Ну, Стьопо, роботу скінчено, можна пити могорич. — сміючись підморгнув лівим оком Шур.

— Ні, ще не скінчено, — перебив його бородатий інженер. — Ось маємо розпорядження встаткувати потужний прес для ковальського цеху, — і він протяг біленький клаптик паперу Шурові.

— Тоді, Стьопо, забирайте тут струмент і гайда всією бригадою на нову роботу, а я піду з Петром Михайловичем розглядати креслюнки.

— Єсть, товаришу командире, — по-військовому відказав Степан, але останні слова не можна було розібрати. Їх поглинув бадьорий спів — шум та сліпучий полиск соняшного проміння, затоплюючи вщерть рухому цехову глибину. Степан, могутнім рухом вправно скинувши на плечі важкий ящик з струментом, йшов попереду бригади.

Лев видужував повільно. Він уже не втрачав притомності, але од довгого лежання часто наступав стан повної безсилости та млявої тупости. В голові, грудях відчувалася якась порожнеча, ніби навмисно хто висмоктував звідти все якимсь химерним смоком. В кімнаті, де він лежав, було тихо й душно. Вдень на стелі й стінах блищало сліпуче соняшне проміння, а вночі смуги світла ліхтарів з вулиці. Зараз так тихо. Навіть не чути за дверима м'якого шелесту, що так завжди його дратував. У лікарні рідко була така тиша. Щохвилини бігають по палатах сестри і в їх нервовій метушні, здається, відчуваєш їхню любов до життя, горіння тої безмежної материнської ніжности, що полегшує людські страждання.

Галя завжди сідала біля нього, брала його гарячі руки в свої долоні й Лев відчував, переливається до нього життєрадісна прохолода. Ніжно гладила витке неслухняне волосся, що настирливо зсовувалось йому на гаряче чоло.

— Тобі погано, Левчику? — винувато запитувала Галя.

— Ні, — відповідав він хмарно й тихо.

— Груди болять?

Пронаючись хутко нахилилась, торкалась його чола рвучкими устами.

Тоді переживання буремних днів кидались на нього усі разом. Він пробував зачепитись за щось одно, але не міг. В очах усе тремтіло, як горішні шкєви токарного цеху, скаженим вереском металю, мчали дні його юности й дружби. Лев хапаючись натягав себе ковдру з головою, наче боявся, що його хтось помітить.

Так лежав довго й безпорадно, прислухаючись, як у тілі шумувала терпка могутня кров, сповнена незрозумілих болючих поривів.

Кілька разів до нього підходила сестра.

— Спиш? — питала ласкаво.

Лев удавав, що спить, вслухався, як бились об шибки нічні кузки.

— Ну, спи... — люб'язно дозволяла сестра.

Тоді хотілось дуже гукнути їй навздогін, що він не спить. Він дужий і зовсім не втомлений. Навіть самому здалось, що його приборкана рансю міць сжива, він зараз зірветься з ліжка, проб'є ці сірі мури кімнати й помчить на вулицю до товаришів. І його ноги, більші за кроки звичайного натовпу, будуть вгрузати в залізний рев могутнього воду, відбиваючись тактами верстатів.

Ось знову скоро повинна з'явитись Галя. Він зраділий зловить її руку й долонєю притутить собі до чола. Від цього відразу стане спокійно й тихо на душі...

Через якийсь час з'являються лікар і сестра. З їхньою появою в кімнаті чути шаляння й рух.

— Ну, як ся маєте, товаришу? — хутко запитує лікар, звичним рухом намагаючись вийняти його з ліжка. Потім витягає з бокової кишені білого халату рогушку й нахилившись прикладає її до Левових грудей.

— От бачите, все гаразд, — хапаючись заспокоює лікар. — Через два тижні ви будете ходити, або я не лікар Моргуліс.

Лев радіє зворушливо, але всеж огортає якась неприємність через наближення чужих.

— Звичайно, при таких пораненнях слабкість — це неминуча річ, — заклопотано веде лікар. — Кров для людини, це основне, щоб мати здоров'я. Треба берегти її, як скарб.

— Що ж удієш, коли її розливаєш мимо своєї волі.

— Так, так, — заспокоює лікар, — але вам журитись нема чого, організм надзвичайно здоровий, після лікарні місяць — два курорту й ви поновите витрати свіжою, молодньою кров'ю.

Обережно притримуючи Левову голову, сестра промиває рану. Лікар уважно оглядає плече, ледве торкаючись до нього теплими пальцями. Потім сестра — жалібниця поспіша обережно вмотувати рану. Оксамит її білого халату часто торкається Левового плеча, й дорогий свіжий запах сповнює його болючою ніжністю. Відчувалась у ній така любов до людей, а з Левом вона поводилась якось особливо ніжно й дбало. Після перев'язки лікар вийшов, а вона затрималась, впорядковуючи Левову постіль.

— Ви вже йдете? — спитав він шаріючи.

Сестра подивилась на нього довго й уважно й, бережно прийнявши стільця, зникла за дверима.

Лева хилить до сну, він згадав, як йому важко було сидіти підчас перев'язки. Заплющив очі й з якимсь безмежним спокоєм віддається теплій знесмі...

— Сюди за мною, — тихо показала Галя, коли Степан з Шипком нерішуче зупинився біля дверей.

— Спить? — пошепки спитав Степан сестру.

Коли Лев прокидається, біля нього вже сидять друзі, неблаганно чекаючи теплих слів товариського побачення. Лев здоров'явся з кожним за руку. Степан гарячково присунув широку долоню, вдивляючись в запале від слабости лице товариша. Сліпе приплюснуте око було підведене синьо-рожевою смугою. Кінчик носа й уста хоробливо вищали, ніби обвіяні гарячим степовим вітром.

Галя нахилилась. І всі завмерли, не рухаючись, дивились на Лева, ніби ковтули міцного вина дружби і воно їм забило дух.

— От і прийшли одвідати. Дякую, — чітко вихопилось з Левових грудей. Степан відчув, як його мозок раптом звільнився од напруження.

Нема защо, треба нам тобі дякувати — відповів Шипко, похмуро покусуючи губу.

— Всі ми один робітничий рід...

Товариші в роботі, слюсарі й токарі хутко розбалакалися, ніби, замість лікарів вони зустрілись у цеху.

— Як працюють верстати? — стримуючи хвилювання, запитав Лев.

— Часи, — загукав, сам того не помічаючи, Шипко.

— Збірний цех поширює роботу всю, прийнято 50 нових робітників. Є надія, що не зважаючи на шкідництво, виробничу програму виконаємо.

— А що ти, Стьопе, з своїм Щуром поробляєш?

— Встатковуємо потужний прес для ковальського цеху. Ти знаєш, половина закордонних верстатів, присланих у наш завод, зовсім непридатні для роботи.

— Не може бути!..

— Це встановила слідча комісія. В центрі викрито контрреволюційну шкідницьку організацію. Вони ставили своїм завданням, постачати нашим заводам непридатні закордонні машини. Члени цієї організації на місцях всілякими засобами відволікали застосування цих машин у соціалістичне виробництво.

— Гали, — нервово відкидаючи на подушку голову, намагався заспокоїтись Лев.

— Та ще й які гали. Інженер Байкін один з активних членів цієї організації — хавпався з розповіддю Шипко.

— Ну, а як там настрої робітників? — блискаючи великим оком, нетерпляче цікавився Лев.

— Ух, Левчику, там запал, — горіння. Знаєш, немає слів у мене, щоб висловити все. — Степан так стискає Левову руку, що вона аж ніс вся до плеча. Але Лев блаженно посміхається від цього болю.

Бракує слів, — адже треба один одному сказати стільки, що не вміщається на язичі.

— Ти знаєш, Стьопе, я так скучав за хлопцями, за заводом, отут лежачи. Здається, що не був там уже багато років. Так хочеться працювати.

— Не сумуй, Лево, ще попрацюєм, — заспокоював Степан.

Лев сидів вражений, спираючись на подушку. Степанові слова ніби дорогим відкриттям пролунали для нього. Він уже вірив у те, що скоро працюватиме разом з товаришами. Він же, весь час лежачи на самоті, думав про це.

— Спасибі, Стьопе, — схопив він за плечі товариша.

— Лев?... — Степан одсахнувся на хвилину, але в наступну мить цілком опанував собою. Він за Галиною допомогою вклав у постіль Лева, що раптом упав ниць.

— Лежи, лежи... — слідкуючи, як Лев намагався підвестись, промовив Степан. Його голос звучав щирим співчуттям.

Останні відблиски сонця падали крізь великі вікна в кімнату. Шипко похмурий стояв, обіпершись на маленький столик, без жодного поруху. Увагу його було прикуто до пригнобленого хворобою Лева, що лежав перед ним на ліжкові, важко дихаючи.

Степан сів біля столу і почав дивитись у вікно. Галя закинула голову на вигнуту спинку стільця й сиділа, як неприємна.

Лев зідхнув. Степан, не рухаючись, скося подивився на нього. Одвів очі й знову глянув, потім дивився вже не одриваючись. Лев на мент розплющив око й знову заплющив глибоко зідхнувши всіма грудьми. Стало тихо-тихо. Десь далеко за вікном проривались звуки роялю та й то лише тонкі, високі, а низькі, мабуть, вмирали по дорозі, перелітаючи вулицю.

Почали балакати пошепки, щоб не заважати хворому. Потім до розмови прилучився й Лев, трохи звівшись на подушці, щоб краще розглянути товаришів. А коли почали збиратись виходити, Лев заздрісно гукнув:

— Ех, пішов би й я оце разом з вами.

— Підем, Левчику, але тобі ще одужати треба, партизан ти наш... — відповів Степан, підійшовши до ліжка.

Простягаючи Степанові руку на прощання, Лев відчув, як терпкий біль здавив йому груди.

— Обережніше, в тебе рана, не можна ж так рухатись,— нервовим голосом пошептала Галя, нахилиючись до чоловіка.

— Єрунда,— зідхнув він, подумавши про рану.— Рана? Рана таки дійсно єрунда проти того, що йому доводилось пережити на протязі свого життя.

— Все це минеться,— стискуючи товаришам руки, промовив Лев. Терпкий біль грудях теж видався йому легким і скороминучим.

Стогін мимоволі зірвався з Галиних уст, на хвилину їй перехопило віддих. Вона вчужим рухом добула з кишені хустку й затулила очі.

Щось нестерпучим гнітом одразу впало їй на серце. Здалось, що вона винна,— що вберсгла Лева, тої ночі відпустивши його на завод, де він потрапив під дуло Байкиного револьвера.

— Не плач, Галю, це мене страшенно мучить,— промовив Лев.

Напруживши зусилля волі, вона перестала плакати, розплющила очі й широко на нього глянула з застиглим обличчям, по якому ще спадали іскристі сльози, схожі на райливий кристаль ранкової роси.

Вони дивились одно на одного, ніби завершивши з поєднаними руками. Дивились, забувши, що тут біля них стечтя Степан і Шипко. В жахній швидкості злітали поміж ними всі спогади. Їхня дружба, кохання, все те, що вони відчували вкупі. Все те, що поєднувало й злило їхнє життя в єдиний потік, що мчить у нестриманім пориві якогось глибоко-запашну, невідому морську пустелю.

— Нахилившись, вона торкнулась його чола, очей, щок ніжними поцілунками. Він приймав цей дощ ніжних пестощів, що заспокоювали його, бадьорили. Бо звечере над подушкою Левове обличчя вже не тремтіло, як досі. Воно зробилось чітке, моноліт, ніби, замість крові, під тонкою шкірою, в ньому раптом потекла мідь.

Коли товариші вийшли, він ще кілька хвилин тримався в такому стані. Потім, коли знову, почав жадібно, як п'яниця, схвилюваними грудьми пити повітря, в ньому, здавалось, бриніли срібними струнами слова дорогих друзів.

Втопивши погляд в електричну лампу, що щедро розливала яскраве світло, чоловік пригадав старого Митрича, що прохав його одвідати минулого дня.

— Ти Лево, не журись, скоріш видужуй. Бач, яка напасть на нас насунулась. Мабуть її зломить, дружно, разом.

Митричеві слова набирали якоїсь особливої важливості. Лев пам'ятає, як неміцно тремтіли його старечі повіки.

— Дружно, разом.— От і все. Видужуй скоріш. Оце я й прийшов, щоб тобі сказати. Лев розумів, що означали слова старого робітника, кріпкі й гострі, як леза його топілка.

За дверима лунали заклопотані біганиною кроки. Потім знов стало тихо. Лише будинку, що навпроти вікна, ледве чуто долітали звуки роялю.

За ними гнався чийсь металевий тенор.

Паду ли я стрелой пронзенный,
Иль мимо пролетит...

Раптом під вікном нахабною радістю загукала сірена автомобіля, наче викликала його на змагання швидкості.

Степан ішов поряд Галі, наважився її розважити. Але прикладання всіх зусильшло на марне. Досить лише глянути на неї, щоб уявити божевілля її страждань. Що, здавалось, не могло так підбити силу жінки, як туга за товаришем, що залишився вчужу позаду на білому ліжку лікарні.

Постріл в цеху зруйнував її спокій, розсипав душу. Здається, під притиском болю, вона вже втратила свою форму, в якій з подвійною силою б'ється лише один зміст — любов до чоловіка.

Степанові хочеться уникнути порад трафаретного характеру. Хоча лише звідси може прийти рятунок, але він говорить надто обережно, щоб не поглибити її відчаю.— Навже б тоді життя втратило для неї останній зміст?

— Ну, бувай, я вже йду сама,— байдуже кидає вона до Степана кілька слів на вулицю якоїсь вулички, чорно прибраною святковим натовпом.

Біля освітлених вітрин великого гастрономічного магазину товпилося багато людей. Товплячись розминались у відчинених дверях поважні добродії й дами, численні няні, що їх господарі забули щось собі купити вдень. За стойками металась проворні приказчики в білих, наче в лікарів, халатах. Їхні постаті, як паруси, мерехтіли за навалами смачних печив, вин та пахучих цитрин.

Йому конче захотілося щось купити, коли до магазину прийшла пара. Жінка була в легкій кофточці. Опершись оголеними руками на струнку постаті у добірнім костюмі елегантського чоловіка, вона ліниво підливила до мистецьки оздобленої піраміди кокету, розливаючи сине сьайво очей.

Вони замовили пляшку вина й кілька плиток шоколаду. Чоловік пішов у чергу до каси, а жінка, очікуючи його, кокетливо переступала з однією ноги на другу, немов бавилась легкістю свого чарівного тіла. Степан щільно наблизився до неї й собі гукнув, щоб подали вина. Поринав у споглядання, немов у ріку, зосереджено, щоб діткнувшись рукою глухого дна, вихопить якусь водорість на доказ вимогливим товаришам.

Ретельний приказчик ввічливо запитав, якого саме вина має на думці придбати вимогливий покупець.

Степан не чекав такого запитання й, замішавшись показав рукою, щоб йому подали такого самого вина, яке спритно вгортало в шестий папір для тої жінки.

Приказчик посміхнувся й значно гукнув.

— Платить п'ять тридцять.

Жінка теж посміхнулася. Степан кілька секунд стоїть не розуміючи, вино видалось йому занадто дороге. Але, не задумуючись навіть про те, чи вистачить у нього грошей, спокійно йде до каси. Яке щастя — в куточку свого гаманця він знайшов біленького червонця. І дивуючись з свого багатства, він механічно згріб його звідти й подав касирівці.

Заплативши гроші за вино й шоколад, він одержує решту. Повертаючись до прилавку, помітив, як зникла в дверях жінка. Далі погляд його спинається на верхніх полицях, щільно заставлених цукерковими коробочками. Раптом схотілося виляти себе за таке незрозуміле марнотратство. На біса йому треба було купувати те вино?

Нащо?.. Просто так. Хіба він не може зараз піти додому, як та пара? — Але з ким? Може б піти собі звідси, зім'явши в жмені зловісний чек і викинути його десь на вулицю. Так міркував Степан, безпорадно стоячи в натовпі посеред крамниці. Заходячи сюди, він, очевидно, мав на меті щось купити для Галі, щоб потім, наздогнавши її, віддати їй і провести додому. А тепер маєш, простовбичив тут даремно стільки часу, що Галія вже напевно дійшла додому.

Степан рішуче протовплюється до прилавку, де ввічливий приказчик розбалакався з дівчиною, вибираючи їй до смаку цукерки.

— Подайте мені ту плиточку з коником — вимагала дівчина.

Степан одразу пізнав Даль.

— Ви не зважаєте на малюнок, та плитка, що я вам пропоную, найкраща.

— Це не для мене.

— А власне для кого ви питаєте? — люб'язно поцікавився приказчик.

— Для дитини.

— Ну, в такому разі пробачте, з коником найбільш підхоже. Синок ваш буде задоволений.

— Як вам не соромно, це не для моєї, — запротестувала шаріючи Даль.

Зрадлий Степан, непомітно підійшовши, стиснув їй пальці, а другою рукою через плече подав чек.

— Добри вечір.

Все сталося якось дивно — перед Степаном стоїть Даль, незрозуміло втупивши в нього свої великі очі. Вся у ясного світлі, її можна впізнати здалека. Степан відчуває, як його думки раптом стають у дивному порядку.

Нарешті все сплачено. Даль і Степан одержують свій солодкий крам і прямують до виходу.

Раптом приказчик нахилиючись загукав до них.

Степан обернувся, догадуючись, що, може, сталась якась помилка, недоплатили грошей або що.

Даль теж повертається, намагаючись перевірити, в неї такою поважністю покритався чоло, очевидно вона щось перелічує.

— Прошу, ви забули своє вино.
 — Дякую — відказує Степан, набираючись поважного спокою, — Дякую.
 Потім, знищений такою необачністю, виходить з Даллю на вулицю. Їх виряджують начні посмішки покупців та прикажчика.
 — Ти збираєшся куди? — тривожно запитала Даль, коли Степан хапаючись ховав дяшку, що відмовлялась лізти до кишені.
 — Ні, нікуди. Просто проведу тебе, шлях додому такий темний...
 — Але зараз не пізно.
 — То нічого не значить, хіба зручно такий гарненькій мамусьці йти самій напівтемною вулицею Лібкнехта.
 — Поперше, я не Мамуська, а...
 — Ну, так колись будеш. Шоколад же купила.
 — Стюпо, буду битись, — застерезливо проказала Даль, замахуючись кулачком.
 — Хіба ти здібна вже й на сімейні сцени? Тоді прошу, щоб це обов'язково було з неспритомністю.
 — Чого це в тебе таке дурне бажання, ти мені скажи?
 — А я тоді матиму за щастя однести тебе на руках додому.
 — Ну, ти поглянь! — щирим, як у сільських дівчат голосом, обурювалась Даль. Вони завернули в бічну вулицю, де так все знайоме до найменших дрібниць.
 Протягом цілої дороги Степан не зводив з неї очей. Вдивлявся в трохи бліде темне личчя з загнутими наперед, як у єгиптянок, рівно підстриженими кучериками. Високі люди під легкою японкою. Думки про всі ці заховані скарби, які він споглядав, якось тонувато вчасливіювали його без жодних підстав. Коли переходили темний бульвар, неспішно її обіймав, горивчасто посміхався. Здавалось, що було чути на всю вулицю, як гукало його молоде серце.
 Коли випадково спинялись, Даль схоплювалась, нагадуючи, що їй треба поспішати.
 — Точно, треба поспішати. — перекиривляв її, як умів Степан. — В моєї мамуськи такий ревнивий муж, що прямо жах.
 — Що це таке? заливалася нестримним сміхом Даль, запитуючи тоном з «висока», як вона називала. Так завжди запитувала її в школі вчителька, як вона була малою. Її вона визначала рухом великого й показного пальця, як це роблять люди, міряючи чверті.
 Взагалі вони легко навчилися розуміти одно - одної з влучних фраз, які часто своєю влучністю допомагали висловити те, що висловивши б звичайними словами, не було б такого дотепного змісту.
 Ці фрази вони брали з багатьох прочитаних разом книжок, або п'єс, які часто з захопленням слухали в театрі.
 — Швидше, швидше — хапалась Даль, тягнучи Степана за руку.
 — Дома zostався сам Костя, він мабуть виплакав всі свої сльози.
 — А де ж ваші?
 — Пішли на іменини. Мабуть, повернуться аж ранком.
 — В такому разі я теж іду забавляти Костю. Тільки цього, що йде поряд з нами.
 — Будьте певні, цей Костя ніколи не плаче — хвалилась Даль.
 — Та я знаю, тебе влучніш було б не Костем звати, а гранітом.
 — З якої речі?
 — А з такої, що в тебе нема гостинності, хороший чоловік зразу б запросив такого спля, як я.
 — По - моему, запросив би не підходити ближче, як на п'ять кроків.
 — Це ти серйозно?
 — Так.
 — Ну тоді справа інша — міняв свій грізний тон Степан. Вони довго шепотять між себе в напівтемному коридорі, а потім ідуть сходами.
 Коли Степан прийшов у вітальню, назустріч кинувся міцний хлопчик, років до трьох. Він сидів посеред кімнати на килимку, дориваючи на клапті свого маленького коника. Дівчата з маленького круглого столика валялась у нього під ногами, а трохи оддалік, на підлозі, лежала розбита рямочка.
 — Що вже вправився? — запитувала Даль, подаючи йому шоколадку.

Холпчак охоче схопив подарунок, глянув на скалки скла, ніби й справді зрозумів якесь велике діло, і діловито встав до розмови.

— Цього так довго не хотіла купати цуколку.

— Ах, вона така недобра — обурювався Степан, — її треба побити. Бити? — запитував у холпчака Степан, замахуючи кулаком над Даллю.

— Не тлеба — насупившись показала дитина.

— От він, мій захисник — радісно кидає Даль, підхоплюючи Костю на руки.

— Знайомтесь, — протягає вона рожеве рученятко дитини до Степана.

— Ну, скажи, як тебе звуть?

Але дитина серйозно розглядає незнайомого й не хоче назвати своє ім'я.

Скажи, я тобі дам цукерку, — піддобрюється Степан.

Такий поворот справи впливає на дитину, якнайкраще.

— Котька, — коротко говорить він, тулячи до грудей щойно одержану нагороду. А потім посміхається.

Даль із Степаном і собі заражаються дитячою посмішкою. Від цього їм стає легше і весело.

Потім Степан сідає в фотель і починає розглядати кімнату. М'яка затишність, дбайливість дивиться на нього з найменшої дрібниці.

Він давно вже знав, що Далін брат статечний викладаєць математики й фізики в якомусь будівельному технікумі. Людина у вищій мірі точна й акуратна.

Познайомила його з братом Даль одного разу в театрі. На квартирі в них був Степан вперше й тому його вортала якась нерозв'язність. Бо звик до одинокого парубочього життя своєї кімнати і сімейна затишність здавалось його гнітила. Та й побачення з Даллю в такій обстановці було незвичне. Він обережно, щоб чогось не зачепити, пройшов повз розкішні листя пальми в глибокі кімнати й сів на канапі поряд з дівчиною.

Костя, не задумуючись, виявив бажання заснути тут же серед своїх цяцок на килимку і Даль заклопотано віднесла його в суміжну кімнату, вийшовши звідти навшпиньках через кілька хвилин.

Охоплений кричущим надпоривом молодості й мрій, Степан міцно притиснув до грудей дівчину, всаджуючи її в зливі ніжних слів поряд себе на канапі.

Йому хотілось жартувати, сміятись. В такі хвилини душевного затишку в ньому виникало бажання шепотіти якісь болючо-ніжні пестощі.

— Ти недобрий. Я тебе хочу бачити, а ти десь пропадаєш — жалілась дівчина, тулячись йому до грудей.

— Справи, справи, золотко, — ніби шкодуючи чогось виправдовувався Степан. — Ти знаєш, що зараз робиться в нас на заводі.

— Знаю, але не все: Ти ж мені ніколи нічого не розказуєш.

І Степан почав розказувати з якоюсь особливою врадливістю, типовою лише захопленням юнакам. В його мові відчувалась кріпка любов до праці, заводу, товаришів. Це скоріш було схоже на горіння, ніж на спокійне життя, в якому так довго виховувалась Даль. В його тверезому різкому голосі, шипіла ненависть до шкідників бюрократів, як пара високого тиснення.

— І от тепер найкращий мій товариш лежить у лікаря — з болем у голосі розповідав він.

Степан підвів очі, запалюючи цигарку, дивився довго запитливо, ніби вперше, тримав у обіймах цю близьку й єдину дівчину. Схиливши голову, зосереджено придивлювався риси її обличчя, глибше пізнаючи з кожною хвилиною запертість, увагу, біль, який проймав їх обох. І все навкруги взялося шаленим рухом і гомоном, мов заворожені в казці прокинулись на стінах портрети, розкішна пальма захилиталась листом під таємничою вразливістю Степанових слів.

— Наступної неділі й я піду його одвідати, — порушила мовчанку Даль. — Я понесу йому рожевих квітів.

І голос жалібний і ніжний, зворушив Степана. Він відчував себе вільним, як степовий вітер, що мчить у вічно невідому даль.

— Тобі боляче? — запитливо дивилась йому в очі дівчина.

— Дуже.

— Ну покажи, де болить? — гортаючи пальцями на грудях, притискувала до них чолом.

І тоді Степанові здавалось, як повільно з якоїсь безмежності впливав ситий покій, розпливаючись по тілі голублячими хвилями.

Чорна блискуча поверхня піяніна відливала зеленаве світло лампи, що плив під абажура.

— Степан запитав, — хто в них грає.

— І я трошки, розповідаючи про гру братової дружини, додала Даль.

— Чого ж ти раніш не казала? — захоплений новими злібностями своєї дівчини, дів Степан.

Потім виявилось, що Даль все ж таки добула, перемагаючи труднощі, початкову значну освіту. Минулого року вона закінчила студію. Було бажання вчитись далі, е...

— Ну так заграй же! — перебив її розповідь Степан.

Даль, набравшись сміливості, заграла маленьку річ, збудовану на поєднанні вітних звуків.

— Знаєш, хто це?

— Ні.

— Чайківський.

Степан чув кілька опер цього композитора, але не знався на тонкощах музики. Тут же одверто виявив свою некомпетентність.

— Зате ти добре знаєшся на літературі, — спробувала захистити його Даль.

— А це теж мистецтво.

— Ясно — підтвердив Степан. — Але все ж найвправніші знаюся на слюсарстві. теж мистецтво.

Коли Даль переграла свою улюблену річ і дивна мелодія стихла під її пальцями, та теж, здавалось, продовжувала бриніння в чарівній мінливості звуків, зливаючи в один невинний настирливий поклик.

Степан сидів напроти їй, здавалось, нічого не чув і не розумів.

Потім, підійшовши до неї, цідував, насичуючись її виглядом, впираючи уста жа-о, наче воду, коли спрага.

Помічав, як обличчя дівчини спалахнуло щастям. Вона хвилювалась, нагадуючи, може, скоро повернутись з дружиною брат. Від цього побачення набувало ще мнішого характеру. Вони, як злочинці, крали насолоду чарівної дружини.

Слова спливали йому з уст швидко й бадьоро, він говорив так, як умів говорити йкращі хвилини свого життя, бо це були найпалкіші дні юности.

Даль жвавішала від його запалу, відповідала йому з пустотливою дотепністю.

Раптом, заперечуючи якусь думку, вона голосно скрикнула:

— Стривай. Ти вже зовсім переплутав поняття про дружину й дівчину.

Він почервонів і змовк.

— Воно само якось переплуталось.

— Ах, ти ж босяк.

— Але такий, що на своєму віку не зробив жодного лиха.

— Неправда. Ти завжди робиш мені боляче, — ховаючи йому на грудях очі, престувала дівчина.

— Там, де біль, там і радість, — спробував обґрунтувати чийсь сентенцію Степан. — Та, зрештою, не важно чия вона. Досить було поглянути на дівчину, щоб пересвід-тись, що вона вже в цьому переконана.

Раптом вони почули стукіт у сінешні двері, Степан відчув незрозуміле замішання, дов його спіймано на шкоді.

— Біжи в мою кімнату, візьми в руки кілька книжок, наче ти зайнятий серйоз-справою, — шопотом проказала Даль, схиляючись над дзеркалом, що точно пере-твесь полуміння її стурбованого виду.

Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом мешкання любої дівчини, хвилювався. Потім, оглянувши круг себе оповиті жіночим ладом речі, підійшов мбочки, схопивши звідти три книжки. Коли повернувся на старе місце, за две-виразно було чути голоси.

— А в нас, жіночко, гості, — привітно мовив басистий чоловічок, що, потираючи та, зайшов у кімнату. Це й був Далін брат. Потім зайшла його дружина пухенька токи розчервоніла, — очевидно від гостювання.

Вона ретельно оглянула Степана з голови до ніг і, мабуть зарахувавши його до типу вродливих юнаків, привітно посміхаючись, протягнула йому руку.

— Знайомтесь. Це мої покровителі, — по-військовому, — відрепортувала Степанові Даль.

— Дуже присмно, — по черзі стиснув він їм руки.

— Як вам тут подобається в нас, — певно, скучали? — запитувала Ніна Павлівна.

— Спершу ви розкажіть, вам певно там було весело? — лукаво посміхаючись, показала позад себе Даль.

— Як має себе твій колега — іменинник?

— Прекрасно — прекрасно, — шепотів Далин брат, п'яненко посміхаючись.

— Шкодував, що ти не зайшла трохи пограти — зауважила Ніна Павлівна.

— Він сіяв од радощів. На ньому був новий сірий костюм в ледве помітну кліточку.

— А ми тут трохи собі читали — наважився порушити раптову мовчанку Степан.

— Це хороша ознака, — посміхався Далин брат. — Дозвольте поцікавитись, які книжки полюбує сучасна молодь? — протяг тремтливі руки за книжкою.

— Альгебра Лебедінцева — значно гукнув він, притупивши ногою.

— На Степана й Даль це справило гнітюче враження. Хто б повірив, що вони займалися математикою? Як я її необхідно захопив? — думав Степан, лаючи себе йолопом.

— Яка прекрасна книжка, — невгавав Далин брат. Чим не поетичне місце?

— Корінь квадратний з ікса плюс... — тоном, яким читають поети — футуристи свої наймодніші вибрики, почав він читати, переконливо вимахуючи рукою.

Степан радів, що він все ж таки по-своєму зрозумів появу в його руках підручника. До речі, він же був п'яний.

— Чули вже, чули, — лукаво посміхаючись до Степана, перебила чоловікове захоплення Ніна Павлівна.

Даль, здавалось, от-от зірветься з килимка й полетить, сяючи від радості. Подивішися кілька хвилин, Степан почав прощатись.

— Заходьте, заходьте — гостинно запрошував Степана Далин брат. — Я відчуваю, що ми один одного зрозуміли. Бо математика це основа — основ.

— Безперечно, — підтверджував Степан, виходячи сходами.

Але біля виходу його наздогнала Даль, швидко затупавши сходами.

— Степанку, ти забув своє вино — протягла сміючись йому пляшку.

Легке тремтіння нічного повітря вулиці захвилювало їм груди.

— Тільки й всього, а я думав, що ми забули поцілуватись на прощання.

Клята пляшка. Він з нею мав стільки мороки. І він, стиснувши в долоні ковзку горлянку, як щось огидне, замахнувшись кинув її вздовж бруку. Справді, він відчував себе щасливішим за ту пару, якій так заздри в магазині.

— Даленько — я сьогодні п'яний без вина, ти напоїла мене радістю — і він, як божевільний схопив її на руки, захоплено почав колесити.

— Годі, божевільний, ми ж на вулиці — гукнула, вирвавшись Даль, зникаючи у високоствях сходів. Ішов сутінками вулиці.

Його вуха відчували дивну музику й поклик. Справді, десь грала скрипка. На розі його спинив знайомий голос. Одразу впізнав Шипка.

— Іду оце з цирку, — хвалився той. — Ну й акробати, чисто гади працюють.

8. Микола Бистров, дякуючи своїй проникливості та гостроті розуму, встигав бути душею товариства в найцікавіші моменти напруженої роботи цегельного заводу.

Навіть спеціалісти дивувались з його здібностей. Як це не дивно, Бистров був у курсі технічних справ, хоча й не мав для цього відповідної освіти.

А щодо загального керівництва заводом, то було неможливим і думати, щоб воно проходило без впливу й безпосередньої участі Бистрова.

Всі протоколи засідань, зборів, нарад, майже одноголосно постановляли таке:

1. Заслухавши доповіді тов. Бистрова.

2. Заслухавши пропозицію т. Бистрова.

Одноголосно ухвалено таку думку, яку подав вищезазначений товариш, а саме:

писалося все те, з чого визначають ділову людину.

Захоплені талановитістю здібного хлопця, рідко хто шкодував барвистих слів для того, щоб протилі сліпучий блиск на кар'єру Бистрова.

— Це безперечно талановита особа й крицевий комуніст, — конспіративно заявляв бухгалтер Косточка в колі найближчих друзів, значно при цьому підносячи пальця у

— Йому місце в центрі, а не тут в глуші, — погоджувався інженер Вагончиков. — І йому змогли оцінити в достатній мірі.

Інженера Вагончикова молодше ще називала трухляком, за що він її страшенно ненавидів.

Всі зупинялися на тому, що Бистров справжній комуніст. І, щоб відзначити це, ставляли секретаря осередку Байду. Байда відданий справі, колишній робітник — слюсар, часто воював з адміністрацією. За що вони й ненавиділи його, починаючи з директора й закінчуючи друкаркою.

Бистров вміло зміг використати цю боротьбу. Для цього він пускав в роботу нюх, і слух. Жодний папірець усіх кабінетів, де лише бував Бистров, він не міг не помітити, не вловивши цікавості, коли цьому дозволяла можливість. Трубки телефонів, уривки розмов, не минули його вуха і тому він завжди був у курсі справ. І це дивилося на своє діло. За його спиною визрівали події, готуючи приємну кар'єру. Звільнивши місце замісника директора. І Миколіні прихильники висунули його на цю посаду, щоб мати свого чоловіка й цим забезпечити на нього вплив.

Це припало на той мент, коли він вставився своєю винахідливістю. Відкривши ще один шлях для добування глини. Але для того, щоб прокласти колію, не хватало рейок. Ніхто не міг знайти, як зарадити справі. Треба було будь-що-будь скоротити довжину колії, яку вкладали в довжелезний цех.

Микола вніс пропозицію пробити бічну стінку й провести колію в ці двері, таким чином скоротивши її на 100 метрів.

Претенденти на цю посаду інакше й не вважали цю колію, як засіб, що на нєму можна пройти з Бистрова за стіл, над яким була прибита табличка «Помічник директора».

Отже двері пробито. Микола взяв собі за девіз: коли двері не відчиняються, треба їх розломити. Роботи ціла навала, Микола виявив багато недбалості й хаосу. З захопленням поглинув у роботу. Міцна економічна база заступника директора одразу позначилася на Миколіній завзятості. Першим, що він зробив, це було виконання давньої мрії — купити жовтого красного портфеля. Переміняти квартиру на пристойнішу, придбати дорогий костюм. Він страшенно любив подобатись дівчатам, та й взагалі знайомим, що поширювалося з кожної хвилиною, вимагало великих витрат.

25 років надало його поставі впевненої мужності й часто вдягаючись, щоб піти десь на роботу, він розглядав себе в тріюмо на дверцятках шахи на одержу.

Ну, хто б міг подумати, що він колишній селяк? Навіть у себе на обличчі знаходились особливі риси, в яких відсвічувалась ознака розуму й краси. І так приємно було йому відчувати кілька хвилин про майбутнє, в якому Микола уявляв себе не інакше, як наркомом, що мчить гоминою вулицею столиці легким автотом на державне засідання. Великі люди проводять його заздрісними поглядами. Струнки дівчата показують на його пальці, блискаючи захопленими очима. — «Он поїхав нарком. Краса і розум нації». Такі мрії злітали з його голови, як пекучі сни юнацтва, пекли розум так само настирливо, як і гостро, лишаючи каламуть у думках.

— Треба лише запам'ятати одне — твердо настановлював собі Микола, — не спинятись на перших досягненнях і невтомно рубати все нові й нові двері, щоб зрештою дійти до поверхню життя, переможно зваливши його на обидві лопатки.

Так. Він здібний і міцний. Він уміє бути впертим. Де перешкоди не можна збити силою, там треба брати її повільно, прикладаючи руйнацьких властивостей.

Він згадував про Даль. Ніби образ її затаївся у ньому й раптом розсвітив пристрасним поривом. Він згадував зустрічі з нею, кожний погляд її, усміх.

Але одразу виявити, що він закоханий, зруйнувало б всю його тактику. Та чи лишилися б помічникам директора бігати за якоюсь там дівчиною, яка в службі йому підлегла.

— О, тепер би ми, Стьопо, з тобою б позмагались.

Микола він був би йом в кінці, оточеного гуртом юнаків, таких, мабуть, як і сам, що поспішають до роботи, що фетишизуючи ставлять її над усе, і таким чином віддають на себе повагу — ми, мовляв, робітничка кляса. Сіль землі. А загуде гудок, і вони у найбрудніші щілини заводу, заплываючи від важкої праці морем солоного поту.

Микола з огидою пригадав колишні дні своєї праці в вагонному заводі. Тепер розумів, чому його роботи проходив за таким, приблизно, розкладом: посада, потім численні зустрічі, регулярне читання газет, кіно, й, нарешті, найцікавіше це — часті гулянки в парку.

Він уміло звертав на себе увагу жінок, за що дружина бухгалтера Косточка прозвала його божественним блондином.

Ці гулянки призводили до ускладнень його грошової справи, за яку, нажаль, доводиться так багато думати. В таких випадках завжди його визволяв Косточка. Через свою спритність, він завжди ухитрявся виписати ордер, що на деякий час розв'язував справу.

Миколі вдалось, нарешті, влаштувати Даль на посаду рахівника, довівши їй, що фізична робота це не її покликання.

Він відчував, що коли дівчині зробити серйозну послугу, вона залишається ніби в чомусь винною.

— Але Ляля Дмитрівна не з таких, — запально посмикував свою гостреньку борідку Косточка, вгадуючи Миколіні хвилювання, що повсякчас виявлялись у його клопітних турботах за дівчину.

— З норозом — посміхався й собі Микола.

— А знаєте, Миколо Карпочичу Бистров, — значно протяг Косточка, — я вас допоможу.

— Як?

— То вже моя справа. Я прямо не можу дивитись, коли молодому чоловікові такому як ви, чогось би не вистачало, — забігав хитренькими очима Косточка.

— Кажіть же швидше, — зацікавився таким співчуттям Бистров.

— Я вас запрошую на вечірку. Трошки погомонимо, трошки поспіваємо, мож і вип'ємо, перекидаючись картишками. Але що для вас там буде головне, так це присутність Лялі Дмитрівни.

— Це здорово, чорт би його взяв — зрадів Микола. — Я за таку вечірку голосую руками й ногами.

— Так у чім річ? — зробив нерозуміючий вид Косточка й, стиснувши Миколу руку, вийшов з кабінету.

Коли Косточка зайшов у бухгалтерію, віддавши всю увагу арифмометрові, за столом сиділа Даль, вираховуючи нормову й понаднормову зарплату робітникам.

— Однесіть, будь ласка, відомість на підпис Миколі Карповичу — ввічливо попросив він дівчину.

Стомлена Даль підвела голову.

— Я зараз докінчу підрахунки, а може б ви самі віднесли?

— Прошу, прошу, — люб'язно посміхався Косточка. — Щоб не турбувати Вас я ладний усе зробити.

— Ви надто добрий, — посміхнулася дівчина.

— Для такої красуні, як Ви, я ладний все зробити.

— Я б з охотою понесла відомості до когонебудь іншого, але Микола Карпович такий...

— Знаю, знаю, — тихенько зачинив за собою двері Косточка.

— Її скоро на руках носитимуть, — злісно прошепотіла реєстраторша своїй сусідці. — Бариня яка, подумаш! Давно цеглу тягала? Рада, що звертаються по людському, так ще й ламається!

Даль справді не могла потоваришувати із службовками, бо відчувала від них до себе приховану злобу. Та й взагалі вони їй не подобались. Найкращою їй подругою на заводі була Мар'яна. Вона її ближче познайомила з комсомольським осередком, разом ходили на збори, працювали разом у клубному гуртку. Мар'яна була дівчина на ять як її характеризував Костя, запальний механік. Звісно, якби більш вчилася, то було б краще. Мар'яну охота вчитись брала не на жарт. Вона за кілька місяців встигла навчитись працювати біля машини, що місила глину. Краще б, звичайно, було б вчитись на рахівника, то й робота чистіша. Тільки ж вона так мало знає.

— Будеш вчитись на інженера, — заспокоював Костя.

— А я б хотіла, — ніяково посміхалася Мар'яна.

— Значить, починай — і точка, — під загальний сміх рішав Костя.

З першими днями осені ожила клубна робота. Даль з Катрею вступили в драмгурток, займалися спортом. Грала там на роялі, записалась у комсомольську політехнику. Взагалі не було вільної хвилини. Аж тепер зрозуміла Степана, який, працюючи на громадській роботі, часто порушував порядок побачень.

Тепер вони бачились двічі а тиждень і за порушника труддисципліни, як це, сміючись називав Степан, часто була й Даль.

Даль, здавалось, відчувала Степанову нещирість. Вона його не розуміла. Сподівалася дорікав за її замкнутість, бездіяльність у громадській роботі, агітував, щоб двігувала комсомольські збори, а тепер сердився, коли вона десь заганяється.

— Але думка про те, що сьогодні в них побачення, запалювала її радісно. Хотіла навіть на лисині в бухгалтера наставляти десяток нулів.

— Ви вже прийшли? — запитувала вона Косточку.

— Так, так, прийшов.

— Я й дивлюсь, що в кімнаті від вашої лисини раптом посвітлішало.

Службовці пирснули, здержуючи сміх.

— Ну й пустун же ви, Ляло Дмитрівно, — хіба можна сміятись з літнього чоловіка.

— Я не зvas сміюся. Я сміюся з того, що нарешті зійшлися всі мої підрахунки.

— А ви менше думайте про нареченого, завжди будуть сходитись — доброзичливо порадив бухгалтер.

— Неправда. В мене нема ніякого нареченого — задиракувато протестувала Даль.

Гудок розв'язав справу, раптово колихнувши повітря густим басом.

Збори з корольовою повісткою ленькою надзвичайно затяглися і Даль з Мар'яною, не почекавши кінця, тихенько вийшли з залі.

Степан нудьгуючи чекав на дівчину в клубі. За вікном не чути снувався переїжджаний морок вечора. В читальні не було майже нікого, крім літніх громадян. Молодь гуляла сміхом у парках, садах, підставляючи бунтарські груди під останнє віяння вівся. Може Даль спізниться сьогодні? Може й зовсім не прийде?

Степан чекав її захопленим, ніж це було раніше. Вона ж єдина дівчина, яку він бачив і він хвилюючись чекав побачення. Хотів унутритись поцілунком у тепленьке личко. Влитись у гарячі рожеві губи, що бринять, як струна, викликаючи в душі музику пристрасті. Він поринав у спогади, спускаючись у кожний куточок свого молодого серця. Бережно перегортав пережиті сторінки, автором яких була розбишацька любов.

Нарешті з'явилась Даль, розчервоніла від швидкої ходи й вечірньої свіжости.

— Ти вже чекаєш? — здивувалась вона.

— Так, я сиджу вже тут зранку і ніяк не діждусь, щоб тебе побачити.

— Ах, який ти брехун, — сміючись посварилась Даль на нього пальцем.

Якийсь поважний громадянин, що сидів за столом проти них над газетою, зняв очі з газети й, протираючи їх, почав посміхатись, звернувши на них пильну увагу.

— Ми заваджаємо, — прошепотіла Даль.

Через кілька хвилин вони зіходили сходами на вулицю, веселі й раді, як школярі після закінчення занять.

Була вже пізня година, коли вони серед інших пар зійшли на асфальтові хідники широкого бульвару. Високо почеплені ліхтарі не могли побороти морок своїм світлом.

Вони блукали по струнких алеях у запашній темряві вечора. Випадкові дотикі викликали їх трепетом, а руки сплелись у міцному притисненні. Велика ріка темніла над ними, позначена сигнальними ліхтариками. Даль завжди порівнювала їх з ялинками в далекому дитинстві. — От - от, здається, виповзе в темряві білобородий Мороз, подарує розкішну білу сукню природи. Здається, вже десь гуде вітер й розпочинає рипіть льодовими цвячками. Тоді так хотілося думати. Слова в'яли їх на вустах. Тепер, зриваючись над рікою, сповнював їм тіла приємним лискотом.

Навкруги все шуміло, повите палким серпанком пристрасті. Вони йшли по краю тротуару, стежачи за водою внизу. Понад самим краєм дамби здіймався на метр від хідника виступ, утворюючи щось подібне до балкона або кінця полуби якогось шасливого будинку.

Вдень тут підставляла під останні промені літа свої обличчя безтурботна дівчина, граючи найрізноманітнішими цвячками. А увечері тут цвіло кохання останнім шепотом в п'янючих прощальних подихах природи.

Вони посідали на горбі далеко від людей і сиділи, притулившись один до одного, зпружені мовчанці.

Даль спостерігала Степанів смуток.

— Ти сьогодні щось невеселий?

— Нічого, це раптовий настрій.

Вона обняла його:

— Де він? Тут? Чого йому треба? — запитливо цілувала йому чоло.

Потім довго балакали про настрій, про осінь.

Заколисани розмовою не зчулись, як і змовкли. Наче їм бракувало слів, щоб висловити те, що переважає мовний зв'язок між людьми.

— Ми якось так чудно живемо, — насмілилась натякнути Даль на те, що самі вони намагались обминути, хоч як природа й не бажала випередити їхні хитрощі і взяв викуп за втіху.

— Хіба?..

— Ні, ні, — соромно заперечувала Даль. — Мені просто хочеться кудись далеко-далеко поїхати.

— Не треба їхати, — полегшено зідхнувши, вимовив Степан, наче близькість родини була вже за плечима.

— Ми не розлучимось ніколи? — питала Даль, очевидно це її найбільш захоплювало й турбувало.

— Звичайно, — як з чимсь неминучим, погоджувався Степан.

— А знаєш, що про тебе каже одна моя подруга? В тебе звирячий погляд — каже вона. Коли ти дивишся на неї, вона аж сама себе боїться й не тямить. Їй здається, наче ти десь спіткав її голу й доторкуєшся до неї, — так каже вона.

— Хто ж та подруга? — сміючись запитував Степан.

— Не скажу, бо чоловіки всі погані, вони хочуть одразу кохати всіх жінок, — докірливо мовила дівчина.

— А жінки?

— Жінкам досить одного такого, як ти, — я тебе люблю й ніколи, нікому не віддам — твердо рішас Даль, ще міцніш пригортаючи Степана до гарячих грудей.

Йому серце бриніло від щирости її голосу. Вона не жартувала, вона говорила з верто. Степан цілував її, пестив, спалахнувши болючим співчуттям.

— Ану, скажи тепер, чи я поводжуся так, як тобі хочеться? — питала Даль. — Може, я занадто добра до тебе. Може, ти про мене думаєш погано й через те так рідко приходиш? Інколи я думаю, що в світі не може бути довго так добре.

— Що саме?

— А оце наше кохання. Нам не все життя буде так хороше? Ог, ти не віриш, заради мене наче лихоманка трусить, то мороз сиплеться, то раптом у жар кидає. І це все тоді, як я наближаюся до тебе. Бач, що це кохання робить, — ніби розкритикувавши його вшент, робила застережливий висновок.

— Мені теж так само діється. Я тремчу, як тебе побачу. Даль, Даль — наспівують у сні твоє ім'я чийсь голоси. Я тремчу, відчувуючи дихання ступи в себе на щок. І мені здається, що то Даль нахилилась до мене. Твоє волосся лоскотно торкається мого чола, як вітер зашарудівши десь у траві. Моя люба дівчинко, нам ще довго буде хороше. А тепер я наб'ю тебе трошки, щоб тобі ніколи не приходили в голову такі думки...

Даль неохоче підставляє йому свої чарівні плечі.

Степан, пустуючи, відчував насолодну пружистість форм, повитих серпанком тої кожної одежі. Сміючись питав, чи краще стало...

— Ой ні, тільки прошу, мій пустунчику, не бий мене так дуже.

Небо осіннє, зірок все більше й більше. Чути, як у темряві пожовкле сиплеться. Це листопад. Місяць тепер уже скидається на срібну тінь, що купається в синюватому золоті зірок. І зовсім тепло, не холодно й краплі. Лише з ріки повія тихенький холодок, а в гуштині парку пустеля. Кожне дерево стояло в задумі. Осінь.

Коли підходили до Далиного дому, Степан казав:

— Ти добра до мене і я вдячний тобі. — Це порив ніжності до друга... Хай щастя платить тобі життя за це. Я нічим не відомий, не знаменитий, кого б ти могла вибрати. Але я весь твій, усім колом своєї душі. Про що ти думаєш? У тебе сльози на очах.

— То нічого — овалася Даль, — так надзвичайно було слухати. Хіба ти знаєш, як платить життя за все це... Ти так кажеш...

Вона кинулась йому на шию, просто на вулиці біля парадного.

— Не треба про це думати, — заспокоював Степан.

— Але ж воно якось думається.

Вони спинились на розі, де завжди розлучались.

— Ще рано, не йди, — сказав Степан.

Але Даль вирвалась, кивнула головою й зникла в темряві дверей.

Він ще довго дивився їй у слід, потім звернув у сонну глибину провулку, ніби на-
гався схватись, щоб бути на самоті з своєю радістю. Бережно ступав тротуаром, вслу-
ючись, як шелестіло під ногами листя. Ніби боячись наступати на ці дрібненькі арку-
шки, на яких осінь видрукувала посмертне видання літа, що таке дороге й незабутнє.

Небо дивилось на нього своїм шкляним поглядом і ніжні струмки раптом забігали
уг серця. Радість упоює. Дружба, як віпал рушніці, лунає в горах й довго бринить
усі запального мисливця, що знайшов манливий слід загадкової молодости.

(Далі буде)

ПАВЛО КОНОНЕНКО

ФРАГМЕНТИ

(З ЦИКЛУ „НА МОРІ“)

1. ШВАРТОВКА

Прозориться у блискітках води
Спокійне море —
 полиск фіялковий,—
Швартуючи, до берегів рудих
Іде «Дзержинський»,—
Корабель військовий...
Червонофлотці
в білому вбранні,
Шикуючись на сірому шкафуті,
Розповідають
 про туманні дні
І ночі темні,
Що десь аж на морському дні
Прикуті.
Пришвартували...
Беріг...
Стоп!
Лиш чути зичний крик сирени —
І корабель праворуч кренить,
На беріг зводиться місток.

2. АВРАЛ

Зашелестів на щоглі синій прапор,—
Гудок сирени:
 — На аврал!
Пора,
У море йти пора!
Відкрились кубрики,
 Загомоніли трапи.
І подалась команда:
 — На місця!

— Зніматись зі швартів!
— Знімати кранці!
Аврал!
Стояти!!
І вахтенний значками олівця
Занотував:
 — У море вийшли...
 — Штиль...
 — Уранці...

3. ШТОРМ

Есмінс стримить у даль, у море,
Бурхливі води ріже кіль
І хвилі котяться, мов гори,
Аж вітер щогли гне стрункі.
Та корабель бере звороти,
(Не схибть компас і штурвал)
Нам лиш пройти,—
Перебороти
Дев'ятий
 шторму бал...

Аврал!
І знову всі на місці.
Аврал!
Пошкоджено штуртрос...
І відчува своїм нутром
Команда полохливі вісті.
Але минув останній бал
І знов есмінс бере балянс...
Не схибть компас і штурвал,
То лиш умовности алярм.

Квітень 1931 рік

Севастопіль

В ПОХІД

Грають сурми бойовії,
 Мають прапори червоні.
 Хто ж той настрій зрозуміє.
 Коли в путь готові коні.
 Прощай, таборе і боре,
 Залишайтеся намети.
 Вирушаємо до моря,
 В сідлах кулемети.
 ... Гей, гей,
 Ії люди візьмуть,
 Моя не буде...
 Тільки цокає залізо,
 Тільки гай гуде.
 Править весело конем
 Молодий плечистий.
 Був недавно ковалем
 Став ковалеристом.
 ... Гей, гей,
 За рученьку,
 Другий за рукав...
 Стережіться воріженьки,
 Не здригне рука.
 Впало сонце на щок,
 Явір лист не ронить.
 Був Іван наш у цеху,
 Тепер в ескадроні.
 Гей, гей,
 Котиться ланами.
 Тільки дзвін
 І тільки пил
 Вдаль за копитами.

КОЛОНА¹⁾

Коли починалась весняна сівба, жінки приходили до маєтку й залишалися там аж до вибирання картоплі та інших осінніх робіт на полях. Вони поділялись на окремі колони, що здебільшого виходили з того ж самого краю, або навіть села, й кожного сезону збігались, як те листя, що його вітер зганяє до купи. Пізно восени вони розходилися і розходилися на всі сторони, більшість із них йшла на південь, де зникала де по містах, а, може, й за кордоном. Але голод був скрізь однаково великий і гнав їх уперед та втеред, поки в березні місяці вони раптом знову приходили до маєтку, обідрані із зав'язаним у кунах шматтям, з драними черевиками та брудними хустками, діти з сопляками, і всі вони були дуже стомлені від далеких мандрів.

Чоловіки працювали десь у іншому місці, господар не хотів, щоб вони тут не вигідно розгашувались. Чоловікам бо треба було б трошечки більше платити, а жінкам, які могли впоратися з цією ж такою роботою за меншу плату. Постійних чоловіків було тут досить — інспектор, управитель, практикант, погоничі, наймити і ще декілька людей, які потрібні були протягом усього року.

На початку березня маєток починав оживати. По бараках рипіли двері і дим ледь проходив крізь залізні димарі з багатьма щілинами та дірками. Путівець від станції маєтку нараз вкривався глибокими протопками, бо ґрунт претворювався на багнюку, скоро звільнялась земля від снігу.

Половина жіноцтва була вже тут, наповнюючи двір своїм везчанням та стукотням дерев'яних черевиків. Коло смоку сварилося двоє; одна маленька, струнка з високими засуканими рукавами, дивилася й сміялась, б'ючи ногою по своєму відру.

«Що сталося?» — гукнула жінка з другого бараку. Маленька стинула плечима і пішла на другий край двору, гойдаючи стенгами. Кілько-но дітвори з брудними руками бігали перед двома жінками, що сварилися, раптом почувся ляпас, після чого галас збільшився, аж поки з інспекторського будинку хтось заревів: «Гихше!»

Жінки розбіглися і, стукаючи своїми черевиками, пішли в різні сторони.

«Ютичка знову завлєсь з Венціорекою», — сказала маленька жінка тій, що стояла біля дверей другого бараку. Ворожнеча тяглася ще з того літа з-за якоїсь дрібниці, зараз з першого ж дня сварка поновилася. Завжди були такі сварки і все через дрібниці то — плітки чи ревності.

Маленька підняла своє відро і скривила рота.

«Що - ж, кожному — своє», — зідхнула друга. «Бог його зна...» Вона похитала головою і подивилася на небо. «Вже теплішає», — сказала вона. «Мабуть, ось-ось решта прийдуть».

Маленька кивнула головою і, штовхнувши двері сусіднього бараку, відчинила. В середині було дуже тісно, чотири дерев'яних стіни, голих, не оздоблених, коло кожної стіни по два ліжка одне понад одним, металеві стовби, що їх господар дешево скупи у військових касарнях і що в них кишіло блощицями. На довіці через широкі щілини, які утворилися, бо зсохлись дошки, було видно дірки. Тут було брудно й холодно і безупинного протягу, дарма що в кутку, де жевріло вуїлля, стояла кругла залізна груба. Димар був не досить щільний; коли насипали забагато вуїлля, тоді чадило, розходився жахливий сморід. Тепер, коли заходила весна, було надто холодно. А того ж у вікні з правого кутка не було шибки.

¹⁾ Перекл. з німецької.

«Гей там, Антко», — обережно гукнув хтось, коли розчахнулись двері. Маленька Антка з відром мало не наступила на шмаття, що лежало розкидане на долівці. Вона наллала воду в горщик і поставила відро на грубу.

«Отже bestя», — пробурмотіла вона, розгрібаючи жарини, і кругленьке обличчя шпарілось від полум'я. Стара жінка з зацікавленою спиною та твердими руками порпалась лахмітті, що лежало долі. Одяг висів їй на плечах, він був надто великий для неї. Вона сортувала шмаття, перебираючи його.

«Ох...», — застогнала вона і почала тихо підводитися. «Усе пропало! Все обідралось і пропало!» Вона відсунула шмаття на бік і витерла чоло. «Це була люта зима», — сказала вона. Її шкіра була геть зморщена й ніби вичинена, тільки що світліша й немов наліплена до обличчя. Вона провела рукою по рідкому сівому волоссю й сіла на криню. «Люта зима», — сказала вона ще раз тихо й повільно. «Не можна собі нічого і ніяк побити за ті останні копійки».

«Нікому тут з нас не з медом, матусю Фондрацек», — відповіла Антка. «Найкраще — би на полицю покласти». Вона озирнулась і потерла руки. «Нічого ж не припасли за вроку», — сказала вона. Стара Фондрацек мовчала й згорнула свої речі. «Раніше все було інакше, коли були ще на своєму найманому господарстві. Але, потім загинув чоловік, судовий виконавець почав приходити дедалі частіше, щоб наліпити печатки по всіх сахах. А тепер на старість дуже важко стало. Але нічого не можна було вдіяти. Як бог хоче». Стара Фондрацек провела кістявою рукою по щоках.

Третя колона, яку влаштували в бараку, складалась із п'ятнадцятих жінок, старих чоловіків, заміжних та дівчат. Досі їх було тут шестеро: Вінцеорека, яка ще з того року вилась із Юлицькою з четвертої колонії, стара Фондрацек, маленька Антка, одна жінка з двома дітьми, одна середнього зросту з ластовинням і Матріона, що кілька років тому впала з горища і з того часу мала покалічену ногу.

Для п'ятнадцятих жінок і дітей, які залишались у колонії, приміщення було, звісно, надто мале. Та вони ж приходили сюди тільки спати; цілісний день у бараках було рохко й мертво і тільки в кухняному кутку, де по черзі готували їжу для всіх, почувся трохи життя, а вночі тут хропіло, бурмотіло й стогнало кілька годин у затхлomu повітрі в ліжках.

Але це нікого вже не турбувало. І ніхто не намагався щось змінити.

Шістьом же якось можна було б міститись тут, але й то було вже досить тісно. Стара Фондрацек рішуче підсунула свого клунка під стовбу і встала. На дворі заторохтіло, віджаючи з гаражу локомотив, що його випробовував машиніст.

«Певно, вже незабаром почнеться розвага», — гукнув хтось від дверей. До бараку вийшла каліка, випростала до печі руки й близько тримаючи їх коло неї, дихала в пар, аж пара йшла. Стара Фондрацек згорнула на фартусі руки.

«Щож зробиш», — промовила вона й схилила голову.

«А коло локомотива стоїть уже нова молотарка», — сказала далі каліка. Її всі мали паратуку, що завжди перша дізнавалась про всі новини.

«І новий свинопас уже тут, а новий машиніст приїздить з Глейвітцу», — похапцем відповідала вона.

«Так», — байдуже сказала Антка й позіхнула. «Я так стомилась, що в цю жмить ще б заснути!»

Кілька днів ще тривала, ця бездіяльність і неповність. У цей час надійшла решта жінок, і тепер на дворі вже ніколи не було тихо. З окремих колон та бараків зустрічалися жінки, давні знайомі навідувались одна до одної і багато дечого, мали розповісти; нову оживали пусті плітки і кожне нове обличчя тут пильно, мов через люпу, розглядала за всіма правилами, штуки.

Вночі йшов дощ, сильний дощ, беззневий з великими краплями дощ, і ґрунт коло бараків перетворювався на непролазну багнюку. Бруд заносили черевиками до приміщення; скрізь усе липло від глини й усе було заяложено нею.

На дворі, позад стаєнь ранком із землі йшла пара.

Находила весна.

Третя колона збільшилась. У бараці ледве можна було повернутися, коли всі робітники були вдома.

Стара Фондрацек сиділа на своєму ліжку й оглядала з голови до ніг кожну жінку й усіх запалими старими очима.

Тут знову були обидві Козлицькі, дві сестри, з яких усі глузували, бо одна з них була кругленька, як діжечка, а друга довга, як жердина. І йшла з брунатною розкуйовдженою головою теж була знову тут; вона помітно покращала. Стара Фондраець займала дві заміжні жінки, ота з ряботинням, бурчлива, спала внизу, а нагорі лежала Корбаець із немовлям — знову констатувала собі стара Фондраець і похитала головою. «І як це воно таке змарніле, недокрівне, крихке може щороку мати дитину?»

Вона витягла шию і подивилась на інших. Ось ця маленьку прудку вона знала що — з лляним волоссям; а Маринка теж уже була тут, також і удова. Але потім тут зросту й трохи якась дивна, сразу оцінила її стара Фондраець. Говорила вона небагато. Стара поклатла собі за відповідних обставин де про що розпитати її і кахкнула. Знову повіяло кризь щілини дерев'яної стіни й груба зачидила. Антка скрізь до всього вставляла.

«О, ти саме вчасно приїхала», — сказала вона Корбаець і подивилась на немовля. Корбаець почервоніла.

«Нам довелося дуже поголодати цієї зими...» — промурмотіла вона. «Томек був безпритульний. І вона щільніше притулила до себе дитину.

«Гм», — пробурмотіла Антка й пішла до нової. У неї були такі чудові, ясні очі. Антка зупинилась перед нею, смикаючи її за сукню.

«Подобається тобі в нас?» — спитала вона.

Та пильно подивилась на неї. «Зважаючи на...» — відповіла вона і після павзи додала: «це, здається, досить гарне господарство». Вона зробила рукою рух.

«Так...» Антка мовчазним поглядом подивилась на нову і не знала гаразд, що казати.

«Ти вже підписала договору?» — спитала вона з кінцем. Нова кивнула головою. «Гм., і інспектор тут теж здається, не з кращих... вагаючись сказала вона. Антка стенула плечима й неохоче відповіла:

«Цілком можливо».

«Ви ще ніколи не скаржились з приводу бруду тощо?» — спитала між іншим нова. Антка почувала себе не досить упевнено.

«Тут же не тільки це...»

«Так, так?» — кинула нова і раптом підвелася й простягла їй руку.

«Так, а звуть мене Любка», — сказала вона і зазірнула їй в обличчя. Антка взяла руку й потиснула її.

«А ти... що... працювала в місті?» — спитала вона ніяково.

«Так», — відповіла вона і ще раз кивнула головою перше, ніж вийти з бараку на двір. Надворі було мокро. Безформені кам'яні горби, між якими влітку росла трава блищали. Любка обережно переступала через калюжі. Сіаяв дрібний дощ і бараки виглядали ще убогіше і обшарпаніші ніж завжди. Праворуч перед ними тяглися стайні з горіхами, куди зсипали збіжжя, ліворуч обидві клуні з вісьмома токами. Машинна повітка була далі до середини, а вікниці був інспекторів будинок з мастьовою канцелярією та приміщенням для постійних робітників. Купа штучного угноєння — лежала накопиченою поміж клунями. Крім того, тут поблизу бараків, було ще кілька куп різного знаряддя. П'ять сірих наспіх збитих дерев'яних халабуд, брудних і бідних — це були житла. Двері відчинені, чути гучні голоси, діти бавилися у бруді, навколо бігали кури.

Любка стукотіла черевиками. Оце значить і є те гарне, вільне життя, що його їй так вихваляв посередник. Але в місті не можна ж було знайти ніякої роботи; а, може, це їй здалось воно таким жалюгідним тільки в першу хвилину розчарування? На дворі не було видно нікого з жінок. Дощ мрячив наче кризь решето, холодно й одноманітно.

Любка міцніше зав'язала хустку. З машинової повітки, що правила заразом і за майстерню стельмахові, хтось гукнув на неї:

«Добридень!» Любка зиркнула вбік і побачила парубочьке обличчя, що всміхався дивилось на неї; кашкета відсунуто на саму потилицю так, що з під нього виглядала чорнява чуприна.

«Що — теж нова тут?» — усміхнувся машиніст і витер руки якоюсь ганчіркою.

Любка спочатку насупила брови, але потім мимоволі й сама всміхнулась. Обличчя вподобалось їй.

«Добрий день»—відповіла вона. «Коли ж, власне, почнеться робота?». Машиніст качав собі за вухом і з удаваним жахом заплющив очі. «Завтра, вже завтра!.. Ти ж любиш роботу, га?»

«Так, любиш, коли довго не маєш її»,—сказала вона і глянула на нього запитливо. Машиніст ступив на один крок.

«Ми цю «крамничку» скоро покинемо», сказав він підбадьоруючи, коли вона ще мовчала. Потім якесь думка виникла в нього: «Ах, дідько б його взяв, у возі ж зламав!» Він пошукав щось у своїй кишені й сказав перепрошуючи: «До побачення». Він зник у повітці, вона пішла назад.

Любка, порпаючись у своєму клунку, вийняла синю робочу сукню й гарненько, порнула її. Спочатку ота мала, а тепер цей парубок—може, воно вже і не так зле, здавалось їй позавчора, коли договір прив'язав її на один сезон до цієї тісної смерчної клітини з п'ятнадцятьма ліжками, до третьої колони, барак № 3. Вона тяжко відхнула.

Рано, чверть до сьомої, вони раптом прокинулись: довгий хрипкий звук, наче баче виття, побудив їх.

По бараках почалось життя. Більшість, ті, що були вже торік тут, знали з самого початку що й до чого. Ліжка рипіли й дули. Руки випростовувались і витягались, ті позіхали, наче сп'янілі сном.

Стара Фондрацек була перша,—старим не треба вже багато спати; стогнучи й бухлюючи, вона зіслзла з свого ліжка й натягла свою блузу,—напівсукню, напівфартух без сиву голову. У трьох мисках, що їх мало вистачати на п'ятнадцятьох жінок, хлюпались; деякі мили тільки обличчя, аби швидше впоратись. Вільного часу не було.

«Вставайте!.. Виходьте!»

Безладно кричали голоси, поки остання, що спала найдовше, вилізла з - під ковдри. «Ну й холодно!»

Любка відчула, що спина їй взялась сиротами. Були ще сутінки, можна було бачити тільки обриси обличчя. Без багатьох, зайвих слів жінки вдягались, деякі отіли прокльони, інші терли очі, ніби хотіли прогнати з них сон.

«Закінчуйте! За п'ять хвилин буде гудок». Кіліка вже знову гомоніла на всі гавки.

«Тримай-но язика»,—сказала Антка. Нова стояла в черзі до мисок митись. Коли почала Антку, вона кивнула їй.

«Слухай, скажи - но,—хіба тут тільки три миски?». Антка промурмотіла щось. Любка не встигла ще навіть трошки помитись у брудній, уже вживаній воді, як знову трічі свисток.

«Виходьте по наряді!»—закричала всім довга Козлицька. Вони почали сквапно стискуватися на двір, де стояв густий туман, що здіймався геть аж до неба. З інших так само мовчки виповзали жіночі тіні. Колони, кожна вкупі, збирались перед інспекторним будинком. Третя щільна колона—всередині.

«Це завжди так з першого разу»,—пояснила стара Фондрацек, що стояла праворуч Любки.

«Як вівці»—захихотіла Гшеля з розкуйовдженим волоссям. Її гарне обличчя було ще червоне від сну.

«Цить»,—зашипіло щось і було чути тільки якесь мурмотіння. Любка мерзла в мерзлом повітрі. Коли управитель вийшов на ганок, голови всіх подались наперед. Управитель, здоровий, широкоплечий чоловік з манесенькою щіткою вусів, мотнув головою: це мало означати привітання. Після цього він почав розподіляти роботу.

«Колона перша й друга: до комори зсипати збіжжя в лантухи! Колона третя, четверта й п'ята: забирати каміння, новим роботу пояснять старі. Як із платнею, ви не бачте. Доброго ранку!»

Він засунув руки в кишені й пішов до будинку. Інспектор ніколи не з'являвся в такій ранньої пори, він сидів звичайно в канцелярії.

Жінки розсипались гомонячи, обидві перші колони до комори, інші з своїми граблями до воріт. Було ще хмарно, крізь туман можна було бачити на віддаленні кількох метрів, а далі миготіли тільки барвисті хустки на жіночих головах та чулось тупотіння тисяч ніг по камінню. Біля машинної повітки перед торохкотливим льокомотивом, висунули широкі плечі та заялозений кашкет; Любка спіймала себе на тому, як вона поди-

у той бік і захотіла, щоб ця спина обернулась і тої ж хвилини машиніст зиркнув сюди моргнувши, гукнув:

«Доброго ранку! Виспались?».

Жінки, бормочачи й спотикаючись, пішли далі. Любка мимоволі кивнула назад головою — і вони були вже коло воріт. Кілька погоничів лаючись поганяли свої коні колеса застрявали в бруді, що був тут завглибшки аж метр. Туман оповивав усе.

Матріона, що йшла на чолі колони (попереду усіх), гомоніла, як водоспад: Венцірек — вона була ззаду — хотіла дати ляпаса Юлицькій, а з Штефінім чоловіком з першої колони трапилося нещастя на будівлі, — і всякі такі плітки. Інші мовчали аж до самого поля. Збирати каміння — це була неприємна й марудна робота.

«Як та собака скаржить всьдню» — сказала Антка новій.

Усе каміння, що назбиралося за весь минулий рік, треба було вибрати. Усі страшенно уболочувались, бо жирна земля розм'якла від снігу, а потім ще й від дощу і щільно заходила в кожну зморшку та бранку рук і одягу. Щоб захиститися від вогкості, жінки обв'язувались лантухами; але що цих лантухів було тільки декілька, їх не вистачало на всіх. Почалась сварка й крики, а Любці тільки й лишалось все це спостерігати.

На полі жінки розділились колонами на окремі групи. Довгими рядами почали вони працювати коло польової межі. Любка попала поміж старою Фондрацеком та однією молоддицею, що тягла за собою двох дітей. Раніш малеча залишалось у мастку; бурчлива жінка з сусіднього села мала їх доглядати. Але з того часу, як ці пустуні торік мало не загарили бараків, бо стара була глуха й до того майже нічого не бачила, це довелося обійняти. Тепер жінки мусіли самі піклуватися за своїх дітей. Не можна ж було цих комат просто замикати в бараках.

«Це завжди воно так?» — слитала Любка своєї сусідки. Молодиця здивовано повернула своє веснянкувате обличчя до неї і жалібно сказала:

«А як же інакше? Ми не можемо тримати няньок». Після цього вона ніби заніміла й не промовляла жадного слова, немов їй обірвало мову.

Робота була неприємна, а надто якщо її виконувати вперше. Спина була перегнута далеко наперед, граблі довбались, а руки хапались за мокру землю й кидали в коши каміння. Кров ударила Любці до голови, спина їй захрустіла.

«Ух...» — зідхнула вона після маленької павзи.

Стара Фондрацек повернула до неї голову, але руки її в той же час і далі рівномірно барбались у землі. Вона кивнула їй, навіть не подивившись.

«Згодом це минеться» — підбадьорюючи сказала вона. «Це все від звички». Вони знову трохи попрацювала.

«Ти давно вже в мастку?» — спитала Любка; стара Фондрацек підвела руки й всупилась.

«Ой, ой, ой!» — відказала вона. «Це було вже так давно... більше як 10 років тому».

«Хм...»

У кошик летіло каміння й грудки бруду. Стара Фондрацек поправила хустку і викашлялась.

«Антка каже ніби ти з міста?»

«Хм... Працювала на фабриці», — відповіла нова. Стара Фондрацек прислухалась.

«Так... мій старший теж колись працював на одній фабриці... у Каттовиці... до війни. А потім він загинув... і старий теж... А там я вже не могла сплачувати рату, і ось я прийшла сюди», — повагом сказала вона, роблячи павзу після кожних двох слів. Любка підвелась. Від того, що вона довго була зігнута, в голові їй крутилось.

«Якось то воно буде» — промурмотіла вона, та похопилась, бо всі інші працювали підводаячись.

«Чи добре вам жилося у місті?» — пробурчала стара Фондрацек. Любка ледве помітила всміхнувшись.

«Що ж — їти таврувати, матусю Фондрацек», — вони трохи посунули кошик наперед. Любка потіла, хоч повітря було й досить холодне.

«Здається, тут не все гаразд», — сказала вона, вагаючись. Стара Фондрацек насупила брови.

«Боже, що ж зробиш... по ліжку простягай ніжку..., а як тебе звати?»

«Любка... хм...» Далі вони працювали мовчки. О дев'ятій куховарка принесла каву блідю цигорійну юшку, а до неї великі шматки хліба.

О, це так у нас: жиру мало, а зате цілий оберемок гливтяків!— сказала мала з якимсь виразом. Усі засміялись.

«А що ж ви хочете?»— відповіла роздратована куховарка, жінка з четвертої колони. Із тих харчів - макогонників, що їх ми дістаємо, не можна ж я зготувати печеню».

Дехто понуро замуркотів.

«Усе таке ж злиденне, як і торік. Для нас завжди найгірше повинно бути досить прошим»,— лаялась стара Фондраек. Антка, що сиділа біля Любки, підморгнула їй кругленьку жінку, що була ніби напхана діжечка.

«Подивись - не тільки на гладку Козлицьку»,— пршепотіла вона, — «Як вона їсть». Сестри Козлицькі, а надто діжечка, справді, поїдали все; хліб у них один шмак за шмаком.

Жінки гуторячи кінчали їсти. Туман потроху розсіявся і сонце почало поволі прояснювати крізь хмари. Земля дуже парувала.

Коли Любка поставила ксшику між собою та старою Фондраек, щоб далі працювати, раптом по довгих рядах пролунало: «Цить»; хустки низько нахилились до землі і бачки уврались. Любка здивовано оглянулася.

По дорозі від мастку йшов якийсь довгань у високих чоботях з овечої шкіри.

«Це практикант»,— сказала стара Фондраек. «Він тепер залишиться тут аж до літнього відпочинку»,— потім, помовчавши, вона промурмотіла: «Іх треба стерегти, їм цієї компанії, починаючи з інспектора». Практикант зупинився й почав придивлятися. Кілька жінок занадто вже перехилились наперед; веснянкувата жінка раптом почала хитуватися, як скажена; Любка чула, як де - не - де хтось гукав «доброго ранку» і розділяла, надто ясно калічин голос.

«Дивно»,— промурмотіла Любка: «Що ж це має визначати?» Стара Фондраек не сказала нічого й далі вигрібала каміння. За годину Любка знову відчула, як хрускає камінь; хустка їй сповзла, вона мусіла підвестись і випростуватись, щоб хоч раз зідхнути повні груди.

«Гей там», гукнув з межі позад неї пронизливий голос. Стара Фондраек поспішно підняла її за рукав.

«Що ж це, тут не можна навіть і дух перевести?»— здивовано спитала Любка. Стара Фондраек зкашляла.

«Це такий донощик, отой позаду»— пробурчала вона. Веснянкувата жінка все ще сама працювала, ніби хотіла побити рекорд. Любка задумливо вибігала далі каміння. Під час перерви після обіду, вона запитала Антку про дивний випадок, що трапився ранком. Вони помішали юшку — біла квасоля та шматочки сала, ось усе що там було. Антка засопіла носом.

«Бачиш»,— сказала вона обережно: «так воно в нас ведеться: один перед одним піддаються. Управитель плазує перед інспектором, практикант перед управителем, дехто з нас — перед усіма вкупі». Любка розповіла їй про веснянкувату жінку. Антка стиснула плечима.

«Боже, ось вона саме і є з тих. Ну, що ж кожне хоче видаватись отим вищим добрим ділом дитятком. А подивись - на Матріону!»— додала вона.

Жінки поквепливо розмовляли поміж собою. Розмова ця була мов те качине кричання. По обіді Любці було вже легше працювати. Вона примітила, що не можна надто перехилитись, бо так спина ще дуже болить. На межі походжав практикант. Каліка, їй про все було відомо, дізналась, ніби він одержав надбавку до платні.

«А ми працюємо щороку і не можемо видряпатись із злиднів»— сказала стара Фондраек і засмучено скривила рота. Каміння стукалось одне об одне. У ксшику знову заїждано до половини каміння.

«Щож ми тут маємо?»— бідкалась стара Фондраек. «Нічого, крім тої краплини, що та ще кількох пфенітів, що на їх не розженешся». Її старе, змарніле обличчя похлило. «Уже десять років одне й те саме, а кінець - кінцем гірше не вистачить навіть на похорон». Любка хотіла їй відповісти, але чомусь вони не йняли віри веснянкуватій жінці, вона прислухалась, спустивши долу вії. Любка тільки промурмотіла: «хм...», і знову подумала сама собі.

Ряд жінок широко роззявся й посунувся досить далеко вперед. Скінчивши вибирати каміння, вони завжди зараз же просівали його, але земля була сьогодні занадто вогка для цього. Практикант усе ще стояв тут.

О шостій почав накрапати дощ. Практикант свиснув на вечірній відпочинок.

У сутінках різнокольорові хустки відсвічували великими барвистими плямами. Жінки востаннє спорожнили кошики й закинули на праве плече граблі. Всі три колонії тупаючи по бруді, пішли до мастки. Розмовляли небагато. Перший день завжди був трішки напружений, бо всі одивили від такої роботи.

Любка терла руку об руку, що аж до самих ліктів липнули від мокрої землі. Синя сукня вкрилась корою бруді.

Корбацек, що йшла поруч неї, намагалась конвульсійно, крім своїх граблів, тягти ще й дитину, яка цілісний день лазила по брудній землі й тепер плакала.

«Може б допомогти тобі піднести щось?» — спитала Любка. Їй було шкода цієї виснаженої істоти. Корбацек, мало не з острахом подивилась на неї. «Якось воно вже буде» — відповіла вона заїкувато й почервоніла. Любка похитала головою.

«Нащо ж ти так багато несеш, ти ж геть зовсім втомишся».

«Та треба ж...» — пробурмотіла Корбацек і глянула набік. В неї було хворе серце і їй, власне, не можна було виконувати важкої роботи в полі, але чоловік же не має посади...

Дощ припускав. Коли вони дійшли до бараків, одяг у всіх поприлипав до тіла. Знову почали сваритись за миски — кому першому митись. Жінки штовхали одна одну, в тісному приміщенні було холодно й непривітно, а вогкість ще більш погіршувала настрій...

«Це ж свинство» — сказала нова. «Це ж не життя тут, навіть немає досить мисок, щоб помитись!»

Антка штовхнула її перестерігаючи в стегно, але було вже запізно.

«Подивись-но спершу по інших бараках», — загартала веснянкувата, а Матріона додала: «Ми маємо ще найкращий. Там, де містяться інші, зовсім нічого немає. Але це з міста...»

«Ну, ну...» — заспокоювала їх Любка більш здивовано, ніж роздратовано. Стара Фондрацек моргала на неї, натякуючи цим саме, щоб вона заспокоїлась.

«Ми ж ні до чого кращого й не звикли» — встряла вона до розмови; проте калі, страшенно збентежилась і косо поглядала в їхній бік. Любка почувала в цьому приховану ворожнечу до себе.

«Ну й штука!» — сказала вона увечері старій Фондрацек, намагаючись усміхнутись. Антка, що прислухалась до Любчиних слів, махнула рукою.

«Кліка — шпика...» промовила вона, «справжня підлабузниця». Стара Фондрацек зідхнула й загорнулася у ковдру.

«Що ж зробиш?» — і очі на змарнованому обличчі скорботно й безпорадно подивились на сволок попід стелею.

Ділі вже не боліла спина, коли Любка збирала каміння. Любка вміла легко пристосовуватись. Навіть почуття, що позад них на межі стоїть той довгач із задеркуватим носом, що удавав з себе контролера, згодом уже не так дратувало. Звісно синя сукня стала чорною, бо дощ падав весь час і земля була м'яка, як коров'яче масло. Їжа була дуже кепська; одині, кому вона була смачна і хто зовсім не турбувався за це, були обидві сестри Козлицькі; довга та кругленька. Інші ж лаялись, щоправда, тільки тоді, коли були між своїми. Поза тим вони тримали язика за зубами.

«Більшість з них такі байдужі», — сказала Антка новій: «Ну, що ж, вони раді, чим взагалі десь притулялись, їх ніщо не може збентежити».

І Любці здавалось, що вона справді мала рацію. Тут були крім Антки, в крайньому разі, ще стара Фондрацек та маленька з лляним волоссям, з якими можна було якось ладнати.

Інших же можна було скільки хоч визискувати, а такі, як Матріона та веснянкувата, одверто ставали донощицями. Отак воно було в колонії, якщо добре придивитися до цього та поміркувати. А міркувати Любка навчилась там, на фабриці, а пізніше на тавруванні.

Після сібви садили картоплю.

Машина, що копала ямки на картоплю, проїжджала борознами, а за нею йшли дві жінки й увесь час кидали картоплю, засипаючи її землею.

Дедалі теплішало.

Третя колона не мала роботи в полі; половина з них працювала на токах, решта в картопляних льохах.

Семеро жінок, розкуйовджена, стара Фондрацек, довга Козлинька, молодиця, що завжди була зовсім смирна, маленька, біловолоса Антка і нова були надіслані туди.

Картопляний льох містився під землею; темне цегментове приміщення з кривими вікнами, що виходили на двір та кілька люків. На двері стояв віз, на який навантажували картоплю. Щодвадцять хвилин порожній віз в'їжджав гуркотючи у верота і зникав знову навантажений. Робота в картопляному льоху не була тяжка, легше зніж вибрати каміння. Крізь вікна вузькими смужечками падало світло. Обличчя принули в п'їтьму щоразу, коли на горі було чути, як над'їжджав гуркотючи погніч, кілька рук випростовувались і підіймали вгору кошики з картоплею.

Стара Фондрацек вибирала з одної купи картоплі гнилу і кидала її в куток. Тут низу було холодно й сухо.

«Краще, ніж у нас в бараці», — сказала стара Фондрацек. «Тут хоч вода не тече по стінах».

«І без того добрий хрест несемо!» — зідхнула молодиця. Вони кинули картоплю у новий кошик.

«Цього року будемо мати на три марки менше, ніж торік», бідкалась стара Фондрацек. «Що то з нами ще буде, га?»

«Спитай інспектора», відповіла байдуже Антка.

Угорі в середньому вікні, промайнула якась тїнь потїм знову повернулась і свинопас зазірнув крізь вікно у льох.

«Гей, ви, сволото! — гукнув і скривив рота. Але ту ж мить, як ошпарений, одскочив від вікна й зник лаючись».

Любка раптом пригадала: це завжди усмішливе, розбещене обличчя їй з першого разу не сподобалось. Про нього казали, що він страшений бабїй. Та хоч би як їм не дуло, а Матріона розповсюдила це потайки по всіх бараках.

«Що ж це з ним трапилось?» — спитала здивовано маленька білява. Антка шпурнула гнилу картоплинну в куток, аж вона ляснула й пробурмотїла.

«Дитина, що обпеклась на пожежі, завжди боїться вогню». Але, коли маленька все ще непорозумїло кліпала очима, вона обернулася й сказала, ні до кого, власне, не звертаючись:

«Я йому дала доброго одкоша, коли він нещодавно надто близько хотїв до мене підїйти».

Маленька та Ішеля захихотїли. Стара Фондрацек потерла підберїддя й похитала головою.

«Ой, дивись, щоб тобі це не пошкодило», — сказала вона. Антка з ляскотом кинула це одну картоплю об стїну.

«Про мене», — відповіла вона, мов одрубала. Любка слухала це все мовчки.

«Хм...» — промурмотїла вона. Антка старанно вибирала гнилу картоплю з бурти, що лежали все меншала.

«Отакї вони падлюки, всі від інспектора аж до свинопаса — коли хочеш у добрі ути, тоді... а, що й казати...» Вона нервово свиснула крізь зуби. Нагорі загуркотїв віз.

«Готово!» — заревїв якийсь голос. Жїнки хапали один за одним кошики з картоплею.

«Давай — ось! Давай — ось!»

Колеса гучно заторохотїли, потїм усе тихше, тихше, ледве чутио.

«Це справжній хрест» — зідхнула знову молодиця. «Хрест...»

«Минулої осені вони дали нам зовсім нікчемне утримання понад платню», — тїньовенько промурмотїла маленька білява. Любка впорядила готові кошики, а решту запорожнїла а.

«Як же ви це терпїли?» — спитала вона.

«О, боже, як уже ми лаялись!» — бурчала стара Фондрацек. «Але ж що ми могли діяти! Інспектор же завжди був правий». Вона втягла голову й закашляла. «Мені так болить у грудях», — прошепотїла вона. «Здається вже не довго доведеться мені рбїти з вами...»

Картопля з ляскотом падала одна на одну.

«Ну що ж наші жїнки занадто дурні й усе згодні терпїти», — втрутилась до розмови Антка, що саме оце розпалилась.

«У п'ятому бараці стеля завалилась і коли йде дощ, вода тече в приміщення, але ви думаете, вони хоч слово скажуть?» — вона засміялась.

«Треба ж удержатись на роботі!»... кинула боязко молодиця. «Бо всі ж стоятимуть за інспектора».

«Бо ви зовсім не маєте сміливості», — вилаялась Антка. «Просто, хоч плач!»

Любка відсунула набік повного кошика й узяла другий.

«Нема чого казати — хороше ставовище...» сказала вона замислено.

«Бже... Так...» промурмотіла молодиця й нахилилась над картоплю.

За кілька тижнів багато чого змінилось.

Потеплішало, сонце стояло вже вище й робота пішла телер на всі заводи. Певного визначеного часу для роботи не було. Льокомобіль або дзвін будив усіх, скоро розвиднялося, а практикантові, що стежив за роботою на межі й завжди був у бездоганно — вичищених чоботах, дозволено було оповіщати про відпочинок аж коли теж смеркалось, а іноді й пізніше. Інспектор стежив за порядком і колонам не випадало навіть хвилини пресміхнутись.

Корбацек, що мала хворе серце, — чи то від виснаження, чи від того, що запрацювала — упала. Коли вона невдовзі по тому зникла, в третій і олоні мало не вибухло повстання, що загрузовало перейти й до інших бараків.

«Викинули її геть», — суворо проказала Антка. Любка кивнула головою.

«Хто не може більше працювати, тому лишається тільки на смітник»... Стара Фондрацек довго сиділа на своєму ліжку й обмірковувала це. Її стара голова розпалилась від цих думок, але вона не могла розв'язати цього питання. Може, вона теж скоро потрапить на смітник, та й коли ячесь інша впала б, з нею було б те ж саме, що й з Корбацеком.

«Це жорстока правда», — промурмотіла вона. Любка попестила її худу руку з синіми жилками.

«Це така система, матусю Фондрацек», — сказала вона тихо. І стара Фондрацек геть усю другу ніч просиділа, не сплячи й усе думала про теж саме.

Вибуху не сталося. Каліка розповідала по всіх бараках, ніби Корбацек послани відпочити, це стверджував і управитель.

«Добрий відпочинок!» — протестуючи бурмотіла Антка.

В усякім разі — все йшло далі так, як і було досі, та й робота лишала замало часу для думок.

На бур'яках почали проривати сіянці. Паростки стояли густими рядами, й жінки сортували їх, витягаючи бур'яки, та підсапували. Проривати бур'яки всі боялись. Роботу цю оплачувалось задільно. Хто не досить швидко вправлявся — нічого не діставав.

Першого вечора всі дуже ремствували.

«Тариф знову нижчий за той, що був торік», — скаржилась маленька з лляними волоссям.

«Цього року все гірше, ніж торік», — зідхнула ряба жінка. — Нас таки справді здорово обдурюють».

«Бо ви не перечите», — сердилась Антка.

Кішка, що робила поблизу Антки, уділиво позирнула на неї.

«Ви обидві однаково підбурюєте всіх, ота нова з міста та».

«А ти неназріхуй», — сказала Антка, засміявшись їй просто в саме обличчя: «Іди зараз до управителя й розкажи йому про все на свіжу пам'ять! Тебе ж знають, як шпика, у у - у, ти!»

Усі обернулися до Матріони, що повна люті і червона, як огонь, копирсалась, не відповідаючи жадного слова.

«Ну, що?!» — спитала Антка.

Каліка промурмотіла щось і шкутильгаючи вийшла серед повної тиші з бараку. Антка обернулась.

«Ось», — промурмотіла вона: «Цього їй стане на який час».

Любка на диво часто потрапляла до машинної повітки.

Спочатку, можливо, це було скорше мимоволі, аніж навмисно. Вона говорила собі, що це просто випадково, але в той же час вона добре знала, не признаючись сама собі, що такий випадок може кінчитись недобре. Як на те й широкі плечі в заяложеному робочому одязі теж завжди з'являлись саме тоді, коли вона гуляла поблизу. Справді, це було ячесь дивне збіговисько.

Парубоцьке обличчя з брудним засмальцованим кашкетом та барвиста хустка дедалі частіше бували вкупі. Перший раз, коли вони зустрілись, познайомившись, це ще можна було зрозуміти.

«Ну, як справа?» — спитав машиніст.

Слово по слову, й вони розговорились; спершу говорили про бараки, потім про колони. Любка не мала надіятися на щось краще.

«Деяких ганяють тут, і вони йдуть, як ті вівці, інші, не хочуть помічати того, що відбується навколо, а всі разом страшенно незадоволені, але нічого не роблять, щоб поішити своє становище», — понуро промовила вона. Машиніст уважно прислухався до її слів.

«Все ж бо... так, так...»

«А коли їм з'ясуєш дещо, вони стають недовірливі, бо я ж — міська». Парубок цунав кашкета далі на потилицю.

«Це дуже важлива робота», — додав він і прихилився ближче до неї.

«Але тут треба гаразд за діло взятися» — прошепотів він близько коло її вуха й раптом запалився: «Інакше нічого не зробиш — треба добвати, аж поки проясніє в їхніх словах».

І раптом він узяв її руку в свою чорну брудну долоню й сказав:

«Колісь нам однаково треба буде довести діло до кінця». І коли вона зазирнула в його обличчя, вона вже не мала сили сказати щось інше, крім:

«Так...»

І кивнула головою.

«Мене звуть — Станек», — закінчив він і засміявся.

І так ото воно сталося, що зібганий кашкет і барвиста хустка часто бували — вкупі. Деякої теж було не легше, ніж жінкам. Він був водночас машиністом та стельмахом. Постійними робітниками він не дуже товаришував.

«Кілька пристойних парубків там, правда, є: кілька служників та, можливо, ще гоничі, — але далі зверху...» Він моргнув на неї. «А управитель це — бита голова». Забаром він мусів знову йти до своїх машин, а вона — до бараку. Робота однама-но йшла своїм порядком тепер від четвертої години зранку аж до самого вечора. Харч покращав; обідви Козлицькі були єдиними, кому він був до вподоби. Корбаець більше поверталась.

«Бачиш», — сказала стара Фондраець молодичі. Отак воно і є: хто не може більше жити, тому тільки на смітник». За останній час вона ще більше змарніла й кашель крудував її.

«Тобі, власне, треба було бзалишити роботу», — порадила їй маленька білява, коли перед самою косовицею їй стало надто зле.

«Та, а з чого ж я мушу тоді жити, га?» — спитала стара Фондраець і зморшки на обличчі затремтіли.

«З повітря», — відповіла Антка за маленьку біляву жінку.

«Про нашого брата не турбуються, матусю Фолдраець...»

Всі інші з того часу, як трапилось оте з Корбаець, позамислювались. Матріона після гнанного бешкету відокремилась від колони. Сказати щось добре про неї, ніхто ж, власне, не міг, але всі боялись її гострого язика так, що краще вже її не чіпати. Вона відраждала з одного бараку до другого, приносила різні новини й розповідала їх, намагаючись якось стерти той неприємний випадок. У третьому бараці її можна було бачити тільки зранку та ввечері.

«Ви не можете мені нічого...» казала вона злісно, коли хтось хотів їй про це нагадати, і шкутильгаючи відходила.

Підчас косовиці всім колонам була робота. Опівдні сонце вже досить добре пекло колосось прилипало до голови. Косарка, торохкотячи, проїздила лугом, а позад неї рядами йшли жінки, розкидаючи скошену траву. Коли сіно було сухе, його повертали і звозили до повітки. Зверху, на возі, стояла Антка, що мала вантажити воза. В того часу, як трапилось оте з свинопасом, їй, ніби змовившись, завжди давали таку роботу, де треба було бути надто моторним, або треба було великої швидкості. Вона не повернулася за це.

«Ну що ж, я настирлива», — казала вона, якщо хтонебудь жалів її. «Побачимо, чи має твердішу голову...» І довгання в гарних чоботях з овечої шкіри, який останніми

тижнями все частіше чіплявся до неї, вона перед усією колоною так одчитала, що він мусів вислухати її, як той дуренький хлопчисько. Але все ж не наслідювався тут щось їй заподіяти. І з тої пори одходив якнайдалі від того місця, де була вона.

Антка баянсувала на возі; навколо неї здійснювались навилітники сіна. Коли сіно вивершували понад драбки, робота ставала страшенно напружена, бо тоді навилітники треба було класти надто пильно, щоб зверхня частина навантаженого сіна не перекинулась часом.

Стара Фондраець та Любка мали не кращу роботу. Вони стояли на горіщі, виснажені від спеки й запорошені зверху до низу порошком віл сіна. Пил, що здіймався тут, заходив у кожен шпару, лоскотав ніздрі й залазив у вуха та рот. Внизу заїздили у ворота навантажені вози; вся колона, крім Антки, подавала сіно на горіще, отож Фондраець та Любка не мали навіть часу, щоб одкашлялись або зідхнути. Шелестіли все нові нові навилітники; тільки не вони встигали відсувати одну, як уже подавали другу й ще вони не закінчили розвантажувати першого воза, як у двір гуркотячи в'їжджав другий.

Любка почувала, як їй на обличчі й у всьому тілі страшенно пече, але вона зовсім не пріла, бо повітря було занадто сухе, й порох, що здіймався з усіх кутків, обгортав їх усіх. Стара Фондраець заспалась і їй бракувало повітря.

«Ох, ох, ох...» стогнала вона.

Знизу знову злетіла нова клажа й заборонила їх. Жінки внизу працювали квапливо й мовчки. Управитель стояв надворі й гостро поглядав на жінок.

«Вони божевільні», — закашлялась стара Фондраець і сплюнула. От лиха година все сміття попадає в рота... Вона геть зовсім зашарілась від кашлю. Сіно тріщало й шелестіло.

«Це — спосіб підганяти людей», — коротко сізала Любка. Стара Фондраець втерла підборіддя.

«А в місті теж так?» — спитала вона. Чоло їй ворушилось. Любка засирнула в старе обличчя з багатьма зморщинами й тихо потакнула головою.

«Це скрізь так, де є багаті й бідні, матусю Фондраець... і доки вони існуватимуть, воно так і буде».

Стара Фондраець замислилась...

«Мені страшенно болять груди», — пробурмотіла вона — «Це таки справді доконає мене». Вона знову закашлялась.

«Ти б пішла до лікаря», — пропонувала Любка, копірсаючись у сіні. Знову нова клажа. Порох піднявся догори й закрутився в узенькому соняшному промінні, що падало крізь продухвину в даху. Стара Фондраець одсунула навилітник сіна.

«Навіщо?» — заборчала вона. «Страховий лікар тільки дасть казна яких крапель, а коли підеш звідси на яку годину, це відрахують із зарплати».

Любка здивовано подивилась на неї. «Відрахують?» Вона чекала на відповідь, але стара Фондраець мовчала, порпаючись у сіні. Вона дихала коротко та врівчасто.

«От так воно й є...» — промурмотіла вона, з кінцем, після короткої павзи.

Внизу знову в'їхав гуркотячи віз. Було дуже тепло; сонце пекло дах і сіно тріщало. Від цього макітрилось у голові. Увечері Любка почувала себе ніби її поколесовано; їй боліла голова. Вона як колода впала на своє ліжко.

Зранку о четвертій це катування тривало далі. Так само змагались за миски. Жінки поспішно й понуро напинали свій робочий одяг і зав'язували хустки. Коли втретє зарівав гуток, двері бараків відчинились. Колони працювали так само спірко й до обіду й до вечірнього відпочинку, що його проголошував інспектор. Так минав тиждень за тижнем геть увесь сезон. У п'ятому бараці завалилась частина даху. Якось, коли жінки були на полі, гнилі і вкрай спорохнявілі бантини поламалися і впали.

Управитель подивився на це і стенув плечима. П'ята колона стояла навколо нього й чекала чогось.

«Полагодити!» — гукнула одна з жінок. Управитель здивовано звів брови.

«Звісно» — сказав він: «як тільки буде час для цього після жнив».

Жінки тихенько бурчали.

«Мені це дуже прикро», — сказав управитель і хотів був піти геть. — Але тепер це неможлива річ».

«Зараз полагодити!» — забурчало знову кілька жінок. Управитель протиснувся поміж них. «Гаразд — після жнив», — відповів. І так воно й лишилось. Каліка приніс цю новину й до третього бараку. Антка зле засміялась.

«Ось, масте!»—сказала вона. «І коли дах завалиться над нашою головою, ми навіть не писнемо». Вона зашарілась від обурення.

«Боже, та він же обіцяв погодити!»—м'яко звернулась молодиця до Антки.

«Після жнив — до того часу й решта завалиться», запально гукнула Антка. Маленька білява скривилась.

«Хіба це нас обходить?»—кинула вона.

«Це обходить нас усіх»,—сказала Любка, — і п'ятий барак, і нас. Ми всі повинні ержатись купи».

Але й цього разу все минулось без сліду й ніщо не змінилось. А надто тяжко було жити, не можна було й отямитись. Зранку й до ночі дзижчала косарка й волосся д хустками злипалось. Було душно вдень і навіть увечері ледве почувалась прохолода. «Я так багато дечого чув»,—розповідав Любці машиніст, похитуючи головою. «Щось рапилось... з платнею, або так... Я ще не дізнався напевно в чім річ...» Він витирав рві комплектів снопов'язки. Любка ніжно погладила блискучі залізні частини машини.

«Вона могла б нам стати в пригоді... та на сьогодні вона тільки збільшує безробіття». Банек добре витер брудні засмальцьовані руки.

«Коли все це належатиме нам, тоді буде інакше»,—всміхнувся він — і раптом вона відчула його губи на своїх і навіть не протривилась цьому.

«Ти! Любий... дурний... хлопче!»—сказала вона, а його засмальцьовані мастилом руки залишили на її брудній блюзі, що колись була синьою, кілька нових плям.

«Нічого...» всміхнувся він.

Вкінці липня косили ячмінь. Довгі остюки, що залазили скрізь, лоскотали все тіло. Машини торохкотіла, вдираючись у жовті хвилі ланів і тут же перед очима немов ковтала щось. Позад неї розтягнувся ряд жінок. Машина косила і в'язала механічно. Жінкам шалось тільки зносити снопи та складати в копи.

«Справжнє чаклування!» пробурмотіла стара Фондрацек. «Торік усе це треба було бити руками й треба було помічників».

«Вони цього року безробітні...»—відповіла Любка.

«Ого диво»,—зідхнула стара Фондрацек.

«А проте ми ж так само довго робимо». Любка засміялась.

«Ото ж то воно і є, матусю Фондрацек».

Сонце шалено пекло.

«Ох, ох, ох! Спина!...»—стогнала молодиця під час перерви на обід. Нікому не хотілось їсти, але всі почували спрагу, страшенну спрагу. Навіть діжечка добровільно помовилась від їжі.

«Ти ж помреш з голоду»,—глузувала з неї маленька білява й захихотіла.

«Дай мені спокій»,—пробурчала товста Козлицька й потягнулась лінки. Кістки ї були наче надиті оливом.

«Жми-рути!»—скаржилась ряба. «Чого ж варті тоді всі машини?»

Дехто погодився з нею.

«Машини допомагають мордувати нас»,—скаржилась молодиця. Антка захитала головою: — «Дурниці!».

Любка помітила, що вона обмірковує це питання, але не може розв'язати його. Вона грисунулась ближче.

«Машини зовсім не винні в цьому, справа в тому, що їх неправильно застосовують». Молодиця щось промурмотіла. Любка озирнулася навкруги.

«Це ж дуже просто. Власне, машини ж зберігають нам робочий час». Антка витригла очі й засміялась.

«Так, я ж це воно?»

«Коли ми маємо машини, нам не треба так довго робити»,—пояснила Любка.

Більшість із тих, що стояли навколо, недовіжливо дивилась на неї.

«Ну - ?»

«Але тепер машини лишають багатьох без роботи й мало кому не доводиться так старцювати, як раніше, поки ще не було машин. Зрозуміло?».

Антка жмурила проти сонця очі.

«Так, але чому ж це?»

Вони всі мовчали. Хтось заворушився позаду.

«Тому, що інакше зменшиться хазяїнові зиск...» відповіла Любка зовсім тихо: «Так йому доводиться сплачувати меншу кількість людей і заробляє він більше, ніж раніш». Стара Фондрацек сплюнула.

«Так, так, це правда», — кивнула вона головою.

«Інакше кажучи — тому, що існує маленька купка багатіїв і велика отара бідних», — сказала Любка, підкреслюючи кожне слов.

Дехто зрозумів Любчині слова, інші сиділи й ламали собі над цим голови.

«А де це Гішеля?» — раптом порушила тишу маленька білява.

«Гішеля?»

Всі озирнулись. Вродливого, веселого личка, розкуйовдженої голови ніде не було. Поспішаючи на роботу, зранку, цього ніхто не помітив. А вчора ввечері теж ніхто не помітив цього.

— «Що ж це таке?» — спитала Антка.

Жінки раптом стурбовано загомоніли; Гішелі не було. Ніхто не знав, де вона зникла.

«Але вчора по обіді я ж її ще бачила, запевняла ряба. Матріона скривила губи.

«Де ж вона-могла подітись? Може втекла, бо ви її...» вона одвернулась і сказала сердито: — «Бо ви ж з неї так глузували».

«Не викручуйся», — захищала маленька білява своїх подруг.

Антка не слухала цих балачок. Те, що казала допіру Любка, не виходило їй з голови. Поволі для неї ставало все ясно. Вона раптом зрозуміла те, що так довго напівсвідомо відчувала й глибоко здіхнула. Коли засвистів свисток, жінки все ще голосно розмовляли між собою без усякого ладу. Крехтячи вони вставали й обсмикували свій одяг. Косарки почала гуркотіти й дзижчати, знову ковтаючи колосся, щоб виплюнути їх уже готовими снопами.

Робота в цю спеку повільно йшла вперед. Колони посувалися усе далі й далі, розмови вшухали в міру того, як стомлювалися м'язи та голови. Коли-не-коли декілька речень лунало з одного кінця до другого. Пізно по обіді в третій колоні знову стало неспокійно на півднини. Змастку стрімголов прибілі служниці і щось поспішно і швидко практикантові, що ледаче стежив на межі за роботою жінок. Довгань зробив гук, ніхто не хотів звільнитися від чогось і помітно здригнувся. Коли третя колона завагалась, він махнув на неї рукою і заревів.

«Мені здається, тут не все гаразд...» — сказала стурбовано стара Фондрацек. Ряба поруч неї тільки стенула плечима.

«Що вже тут...»

«А може щось трапилось?»

«Чи може щось із Гішелею?»

Жінки перешіптувались між собою. Любку охопило якесь лихе передчуття, що її покидало її.

«Я чую щось недобре» — сказала вона до старої Фондрацек, намагаючись усміхнутись. Практикант на диво рано сповістив про вечірній відпочинок. Тепер і останні голови нашорошилися і шепотінню здавалося не буде краю.

«Що ж сталося?» — питала кожна, але жадна не знаходила відповіді. Практикант уже пішов геть, жінки, гомонячи з'єдналися у групи й теж пішли, і їхні хустки, що витоптали на сонці, маячили в повітрі. Була якась напруженість поміж них, яка ще більше зростала через душевне повірття, була якась невідомість, що дедалі збільшувалась. Маленька білява нишпорили скрізь і шукала, щоб хто пояснив їй, у чому тут справа.

«Хіба я знаю, що сталося?» — промурмотіла понуро каліка, бо на цей раз, як здавалося, навіть для неї все було таємницею. Дерев'яні черевики глухо стукотіли по сухому ґрунту. Стара Фондрацек здіхнула.

«Що ж тут могло статись?»

Що все це якось було зв'язане з Гішелею, було ясно всім. Вродлива патлячка вже частенько не булава цими ночами вдома, але ранком, коли всі вмивалися, вона завжди поверталась. А також завжди була на місці під час роботи.

«Вона, мабуть, забралася звідси» — зневажливо крізь зуби продзижчала каліка. Але тепер їй ніхто не повірив, бо про це ж хідч хтонсьбуда та знав би. Жінки стали шепотіти різні догадки. В бараках вони спочатку не дізнались нічого.

В маєтку було зовсім тихо.

Але потім раптом, як іскра, полетіло з одного бараку до другого, все швидше й опальніше... Спочатку це був тільки натяк, маленький слід; потім почали виникати подробиці, що полум'ям вспалахували то тут, то там і летіли від одної дерев'яної халауди до другої, з одного рота в другий, все швидше, все певніше, все голосніше.

Хто дізнався про це перший, було невідомо.

Гішеля вмерла.

Вродлива, весела патлячка вмерла. По бараках усі сполошилися. Минулої ночі вона клуньями Гішеля порізала жили на руках, боячись, що її звільнять з роботи.

А потім раптом всі дізналися чому саме її мали позбавити роботи. Гішеля мала від інспектора дитину. Це справило вражіння, як грім серед ясного дня.— Гішеля, одну з батькох, хотіли позбавити роботи, тому що вона мала право щось вимагати; а вона пішла заподіяти собі смерть.

Звістка пройшла несподівано, як блискавка. Жінки погоджувались з усім, але з тим — ні! По бараках шепотіли дедалі дужче. Заходила гроза. Гішеля, одна з третьої колони, вмерла, її згубили, її було просто вбито! Корбачек упала від утоми й від цього нічого не змінилось; у п'ятому бараці половниа даху завалилась, і це теж уміли затаїти. Але тепер одна позбавила собі життя, одна з них. Сьогодні ця, а завтра друга.

По бараках захвилювались. Із погроз народився певний вирок. З тих, що нагорі нічого не було видно. Масток стояв, як мертвий, ніби всі там померли. По бараках усі вері залишались міцно зачинені, а всередині щось кипіло, всередині стало ягось легше дихати, всередині мало щось вибухнути. Третій барак був порожній, бо третю колону розподілили між іншими. Матріона та р'яба кудись нишком зникли; їх не будло ніде видно.

Всю ніч у мастку було спокійно, ніби нічого й не сталося. Та й із зовнішнього вигляду бараків теж нічого не можна було помітити. Далеко на обрії видно було блискавицю. Інспекторовому будинку до самого світанку горіло світло.

О четвертій годині заревів гудок льосомобіля, але вдруте він свиснув, замість трьох ізвів тільки один. Протяжно й пронизливо. По бараках гримнули дверима.

Жінки мовчки протовплювались до виходу, запнувшись у хустки. До них пристав шпінніст, кілька служників, воротар та двоє — троє погоничів. Жінки йшли попереду. Лухо й твердо ступаючи ногами, вони йшли вперед, через двір. Тільки черевики стукотіли.

Перед самим інспекторовим будинком юрба спинилась.

Було зовсім тихо. Чути було, як дихають груди. Жінки чекали. Вгорі відчинилось вікно, але зараз же знову зачинилось, аж задзеленчало в рядах скла. Жінки стояли мовчки, як широка барвіста загата. Обличчя — старі й молоді, запрацьовані та засмаглі — тільки дивились на двері й раптом хтось гукнув:

«Виходьте!»

Знову стало тихо. В будинку зарипіли сходи. Двері відчинилися. Вийшов інспектор, що намагався удавати себе за найнаївнішу людину.

«Доброго ранку», — сказав він і відіашлявся. Усе було спокійно, хвилину, другу — хвилини, як і здавалось, тяглися цілу вічність. Інспектор, великий, стрункий, скривив уста в усмішку. Раптом щось заворушилось у передньому ряді. Хтось вибіг наперед.

«Душогуб!» — крикнула стара Фендрачек. І тоді пішло... Антка махнула рукою. Знов стало спокійно.

Інспектор прикусив губу, аж кров пішла.

— «Ставайте... до... роботи...» — ледве промовив він, а потім заревів.

«Рушай!»

«Подивись на нас!» — гукала стара Фендрачек. — «Подивись на мене! Сімдесят років маю. Десять років ти мене обдирав; що, не можеш мені в очі глянути? Ех, ти душогубе!»

Інспектор озирнувся.

«Ставайте до роботи!» — сказав він хрипко. Навкруги була мертва тиша. Стара Фендрачек підійшла ще ближче, ступила на одну приступку.

«Подивись на нас!» — Голос її увірвався, її змарніле старе обличчя тремтіло. Вона розмахувала тонкими, жиливими руками.

«За кого ви нас маєте? Коли ми звалилися, ви нас викинете на смітник? Ми повинні полодувати, щоб ви могли собі наживати черева? Десять років ти мене катував! Десять років!»

Вона хапала повітря, руки їй тремтіли.

Інспектор стенив плечима:

«Коли ви зараз же не станете до роботи, я покличу поліцію» — ледве вимовив він.

Антка вибігла наперед.

«Ану поклич же її!» — гукнула вона: «Приведи її сюди, ту поліцію! На твоїй совісті не тільки ж ця дівчина. Приведи її, твою поліцію!» Вона приступила зовсім близько до нього. Інспектор зблід. Він тихо почав задкувати.

«Не, не займай мене, ти...» — прошипів він крізь зуби.

Тот ж хвилини щось промайнуло в повітрі й потрапило йому в саме обличчя, де виступила гідка пляма. Він одходив крок за кроком, але раптом градом посипалось каміння. Забряжчало в одному вікні, потім у другому, гриміло по стінах. Він здригнувся; обличчя йому спухло, він похапцем зник у будинку й грюкнув дверима.

«Душогуб!...» — «Падлюка!...» — «Мерзотник!...»

Знову пролетів камінь, що глухо геньув по зачинених дверях.

«Стійте!...» — гукнула Антка. — «Стійте!...»

Жінки забурчали й нерішуче тримали в руках каміння. Антка вибігла східцями вгору й замахала обома руками, як вітряк.

«Геть каміння!...» — гукала вона. «Кидати каміння — нічого не дасть. Ми повинні зробити щось інше. Жадна рука не повинна ворухнутись. Кидаймо роботу, ось що!»

Крізь барвисту загату людей пройшла хвиля. Всі покидали каміння.

«Нехай приводить поліцію», — гукнула Антка.

«Ми не будемо більше цього терпіти!»

«Страйкуймо!» — закричала Любка. Луною прокотився цей заклик по всьому двору. Біля неї стояв машиніст.

«Тепер ось починається найтяжче», — промурмотіла вона. Станек взяв її за руку й, випроставшись аж хруснуло йому щось, промовив спроста:

«Так, але ж ми це виконаємо... Правда?!»

Барвисті жіночі хустки згуртувались і рушили до бараків, що стояли низенькими й сірими у ранішньому світі.

Дрезден
1931

З манускрипту переклала

Марта Масс.